T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN BAĞLAMINDA ŞAHISLARA İŞARET EDEN ÂYETLER

Hazırlayan

Erdi YÜKSEL

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KARAMAN – 2021

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN BAĞLAMINDA ŞAHISLARA İŞARET EDEN ÂYETLER

Hazırlayan

Erdi YÜKSEL

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Duran Ali YILDIRIM

KARAMAN – 2021

	ENSTİTÜ TEZ ONAY FORMU	Doküman No	FR-285
		İlk Yayın Tarihi	05.02.2018
		Revizyon Tarihi	27.10.2020
		Revizyon No	01
		Sayfa No	1/1

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN BAĞLAMINDA ŞAHISLARA İŞARET EDEN ÂYETLER

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 25 /03 /2021

Bu tez, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 08.03.2021 tarihli ve 09/275 sayılı kararı sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Mühür

Hazırlayan	Kalite Sistem Onayı

ÖNSÖZ

Kur’ân-ı Kerîm nâzil olduğu ilk günden itibaren insanlığa hidayet rehberi olmuştur. Nüzûl ortamından bu yana İslam âlimleri Kur’ân’ı anlama ve yorumlama adına büyük gayret göstermişlerdir. Bunun neticesinde ulûmü'l- Kur’ân (Kur’ân ilimleri) adı altında birçok ilim ortaya çıkmıştır. Bu ilimlerin sonuncularından olan mübhemâtü’l-Kur’ân, üzerinde birçok çalışma yapılan ilimlerden biri olmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm’in ilahî üslûbunda her âyette ayrıntılı bir şekilde zaman, mekân ve şahıs isimlerini görmek mümkün değildir. Vahyin özü olan ilahî murad muhatap kitleye tam bir şekilde iletildikten sonra teferruat sayılabilecek bu tür hususlar çoğunlukla ism-i işâretlerle, ismi-i mevsûllerle ve zamirlerle mübhem bırakılmıştır. Kur’ân'ın bu özelliği onun tarih üstü bir muhtevaya sahip olduğunun en büyük göstergesidir. Bu maksadı tam bir şekilde anlayan sahâbe mübhemât ile çoğu kere ilgilenmemiş ve böyle bir şeyi de amaç edinmemiştir.

Mübhemâtü’l-Kur’ân ilmi içerisinde önemli bir yere sahip olan mübhem şahıslar müfessirler tarafından âyetin bağlamına uygun bir şekilde açıklanmış olsa da tarih içerisinde birçok kişi veya fırka tarafından istismar edilmiştir. Bu istismar bazen söz konusu fırkanın kendi doktrinlerini sağlam zemine oturtmak amacıyla bazen de karşı tarafı yermek amacıyla gerçekleşmiştir.

Bu çalışmada mübhemâtü’l-Kur’ân ilmi detaylı bir şekilde incelenmiş ve Kur’ân’da bulunan mübhem şahıslar, âyetlerin bağlamına uygun bir şekilde ilk dönem müfessirler başta olmak üzere müfessirlerin genel değerlendirmeleri göz önünde bulundurularak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu süreçte her konuda yardımcı olan, bilgi ve tecrübelerini cömertçe paylaşan değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Duran Ali Yıldırım hocama teşekkürlerimi arz ederim.

Erdi YÜKSEL

Karaman 2021

ABSTRACT

The Qur'an has become the center of scientific studies by Muslims since the first day it was revealed. In this way, many disciplines have emerged. As one of these disciplines, ambiguous expressions of the Qur'an, describes people, places, times and beings whose names are not mentioned certainly in the verses.

These vague statements in the Qur'an have been consciously or unconsciously exploited throughout the history. Unidentified individuals were the ones who are affected mostly by this abuse. Apart from these, commentators have also disagreed about uncertain people in the Qur'an. This conflict is sometimes caused by situations such as the fact that the knowledge that reaches one does not reach to another, sometimes the same knowledge is accepted by one scholar and rejected by another, or the commentators make different inferences. Because of this, it is necessary to look objectively at the interpretations of scholars and the arguments that lead to these interpretations in the determination of an ambiguous statement.

The first source to be used in the determination of ambiguous statements in the Qur'an is the Qur'an itself. However, the information from Muslims of the first period constitutes the majority of these sources. In addition to that previous divine books, scientific and historical data are secondary resources to be utilized. Reviewing the evaluations that scholars make using these sources by comparing them with each other is the most accurate way to determine closed expressions.

Keywords: Vague, Vagueness, Person, Commentary, Quran.

ÖZET

Kur’ân-ı Kerîm, nâzil olduğu ilk günden itibaren Müslümanlar tarafından ilmi çalışmaların merkezi haline gelmiş ve bu sayede birçok ilmî disiplin teşekkül etmiştir. Bu disiplinlerden biri olan mübhemâtü’l-Kur’ân, âyetler içerisinde ismi açık bir şekilde ifade edilmeyen şahıs, mekân, zaman ve varlıkları konu edinmiştir.

Kur’ân’daki belirsiz bu ifadeler tarih içerisinde bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde istismar edilmiştir. Bu istismardan en büyük payı hiç şüphesiz medlülleri açık bir şekilde gösterilmeyen mübhem şahıslar almıştır. Bu istismarların haricinde Kur’ân'daki mübhemât hakkında müfessirler de zaman zaman ihtilaf etmiştir. Bu ihtilaf bazen bir müfessire ulaşan rivâyetin diğerine ulaşmamasından bazen aynı rivâyet biri tarafından makbul görürken diğeri tarafından merdud görmesinden bazen de farklı akli çıkarımlar yapılması gibi durumlardan kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı mübhem bir ifadenin medlülünün tespitinde müfessirlerin yorumlarına ve bu yorumlara götüren argümantasyonlara objektif bir şekilde bakmak gerekmektedir.

Kur’ân'daki mübhemâtın medlüllerinin tespitinde başvurulacak ilk kaynak Kur’ân'ın kendisidir. Ancak sahâbeden ve tabiînden gelen rivâyetler mübhemât kaynaklarının çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bununla beraber Kitâb-ı Mukaddes, bilimsel ve tarihi veriler başvurulan yardımcı kaynaklarıdır. Müfessirlerin bu kaynakları kullanarak yaptıkları yorumları birbirleri ile karşılaştırarak değerlendirmek mübhem şahısların tespiti noktasında en doğru yol olarak karşımızda durmaktadır.

Anahtar kelimler: Mübhem, Mübhemât, Şahıs, Tefsir, Kur’ân.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ I

ABSTRACT II

ÖZET III

KISALTMALAR LİSTESİ VIII

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı 1

2. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları 2

3.Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları 3

BİRİNCİ BÖLÜM 5

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN 5

1.1. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Tanımı Ve Kapsamı 5

1.2. Kur'ân İlimleri ve Mübhemâtü'l-Kur'ân 6

1.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Mübhemâtın Bulunmasının Hikmetleri 11

1.4. Mübhemâtu'l Kur'ân Hakkına Te'lif Edilmiş Eserler 13

1.5. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Kaynakları 15

A. Kur'ân 16

B. Sâhabe ve Tabiînden Gelen Rivâyetler 17

C. Kitâb-ı Mukaddes 19

D. Bilimsel Veriler 20

E. Tarihi Veriler 20

1.6. Mübhemâtın Çeşitleri 21

A. İsm-i Mevsûller 22

B. İsm-i İşaretler 23

C. Zamirler 23

D. Cins İsimler 24
E. Belirsiz Zaman ve Mekân Zarfları 25

İKİNCİ BÖLÜM

MÜBHEM ŞAHISLARA İŞARET EDEN ÂYETLER

2.1. Müslümanlara İşaret Eden Âyetler 27
Bakara Sûresi 146. Âyet 27
Bakara Sûresi 204. Âyet 31
Bakara Sûresi 207. Âyet 33
Âl-i İmrân Suresi 86. Âyet 34
Nisâ Sûresi 100. Âyet 36
Tevbe Sûresi 40. Âyet 37
Tevbe Sûresi 118. Âyet 38
Nahl Sûresi 106. Âyet 41
Nûr Sûresi 11. Âyet 44
Hucurât Sûresi 1. Âyet 46
Hucurât Sûresi 2. Âyet 48
Hucurât Sûresi 6. Âyet 50
Mücâdele Sûresi 1. Âyet 51
Mümtehine Sûresi 1. Âyet 52
Tahrîm Sûresi 1-3. Âyetler 54
Abese Sûresi 1-2. Âyetler 57
2.2. Müşriklere İşaret Eden Âyetler 59
Meryem Sûresi 66. Âyet 59
Meryem Sûresi 77. Âyet 59
Hac Sûresi 3. Âyet 59
Meâric Sûresi 1. Âyet 60
Müdessir Sûresi 11. Âyet 61

Kevser Sûresi 3. Âyet 62
2.3. Ehl-i Kitaba İşaret Eden Âyetler 63
Bakara Sûresi 109. Âyet 63
Âl-i İmrân Sûresi 23. Âyet 64
Âl-i İmrân Sûresi 100. Âyet 65
Âl-i İmrân Sûresi 181. Âyet 66
Nisâ Sûresi 60. Âyet 67
Nisâ Sûresi 65. Âyet 69
2.4. Önceki Kavimlere ve Peygamberlere İşaret Eden Âyetler 71
Bakara Sûresi 258-259. Âyetler 71
Mâide Sûresi 23. Âyet 74
Mâide Sûresi 27. Âyet 75
En'âm Sûresi 93. Âyet 76
A'râf Sûresi 175. Âyet 77
Yûsuf Sûresi 10. Âyet 80
Yûsuf Sûresi 21. Âyet 81
Yûsuf Sûresi 26. Âyet 81
Yûsuf Sûresi 36. Âyet 83
Kehf Sûresi 10. Âyet 84
Kehf Sûresi 32. Âyet 85
Kehf Sûresi 60. Âyet 87
Kehf Sûresi 65. Âyet 88
Neml Sûresi 23. Âyet 89
Neml Sûresi 40. Âyet 90
Kasas Sûresi 20. Âyet 92
Kasas Sûresi 23. Âyet 92
Sâffât Sûresi 51. Âyet 94

Yâsîn Sûresi 20. Âyet 95
Yâsîn Sûresi 77. Âyet 96
Sâffât Sûresi 101. Âyet 96
Mü'min Sûresi 28. Âyet 103
Zuhruf Sûresi 31. Âyet 105
Necm Sûresi 33. Âyet 105
Kamer Sûresi 29. Âyet 106
SONUÇ 108
KAYNAKÇA 111

KISALTMALAR LİSTESİ

b.y. : Basım yeri yok

ed. : Editör

Hz. : Hazreti

H. : Hicrî

ö. : Ölüm

b. : bin, ibn

s. : Sayfa

nşr. : Neşreden

trc. : Tercüme

thk. : Tahkik

ts. : Tarihsiz

bk. : Bakınız

DİA : Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

TDV : Türkiye Diyânet Vakfı

vd. : Ve diğerleri

y.y. : Yayıncı yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Kur’ân ilimleri, Kur’ân -ı Kerîm’i anlama ve yorumlama faaliyetleri içerisinde çeşitli ihtiyaçlara binaen teşekkül etmiş ilimlerdir. Vahyin nüzûlünün şahidi olan sahâbe, âyetlerin tefsirini bizzat Hz. Peygamber'den öğrenmişlerdir. Bundan dolayı bazı âyetlerin yorumları dışında Kur’ân ilimlerinin teşekkülüne sebep olacak herhangi bir faaliyet içerisine girmemişleredir. Vahyin mahiyetine ve muhtevasına tam olarak vâkıf olan bu kitlenin vefatı ve İslam topraklarının genişlemesi; esbâb-ı nüzûl, vücûh ve nezâir, mecâzü’l-Kur’ân, müşkilü’l-Kur’ân, emsâlü’l-Kur’ân gibi Kur'ân ilimlerinin doğuşuna vesile olmuştur.

Kur’ân ilimleri arasında en son teşekkül eden ilimlerden biri de mübhemâtü’l-Kur’ân’dır. Geç tarihlerde ortaya çıkmasının en önemli sebebi metinleşmiş olan Kur’an’daki belirsiz ifadelere muttali olmak isteyen sonraki nesillerin Kur’ân’ın kendine has üslubundan, sahâbe dönemindeki dil ve kültürden epey bir uzaklıkta olmalarıdır. Mübhem ifadeleri anlama çabaları ilmi arzularla başlamış olsa da özellikle tabiîn döneminde mübhem ifadelerin medlülleri Kitâb-ı Mukaddes ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca zaman içerisinde siyasi/mezhebi kaygılar da mübhemâtü’l-Kur’ân ilmini menfi manada etkilemiştir. Tüm bunlar mübhemâtın Kur’ân’da bulunmasının asıl maksadı olan evrenselliğe halel getirmiş ve İslamın ruhuna bağdaşmayan yorumlara sebep olmuştur.

Müfessirler Kur'ân’da bulunan mübhemâtın tespiti noktasında tek merci olarak rivâyetleri kabul etmişlerdir. Bu mübhem ifadelerin medlüllerini bulmak için ilk olarak esbâb-ı nüzûl rivâyetlerine başvurmuşlardır. Bununla beraber zaman zaman Kitâb-ı Mukaddes’e, tarihi ve bilimsel verilerden de yararlanmışlardır. Bu çalışmada

müfessirlerin bu kaynaklara başvurarak yaptıkları değerlendirmeler birbirleri ile karşılaştırılarak mübhem ifadelerin medlülleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmadaki en önemli amaç müfessirlerin âyetlerdeki mübhemât yorumlarını bütüncül bir bakış açısıyla ele almak olmuştur. Buradan hareketle müfessirlerin mübhem şahıslar hakkında eserlerine aldıkları esbâb-ı nüzûl rivâyetleri, akli çıkarımları, birbirlerine yönelttikleri tenkitleri, herhangi bir görüşü tercih etme sebepleri gibi etkenler incelenerek makul değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Bundan dolayı ilk dönem müfessirlerden başlamak üzere günümüz müfessirlerine kadar kronolojik olarak birçok rivâyet ve dirâyet tefsiri incelenerek müfessirlerin mübhem şahıslar hakkındaki genel kabulleri veya ihtilafları incelenmiştir.

2. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırmanın kapsamına mübhemâtü'l-Kur'ân ve bu bağlamda şahıslara işaret eden âyetler girmektedir. Söz konusu şahıslar, âyetin muhtevasında geniş yer tutan ancak medlülleri tayin edilmemiş mübhem kimselerdir. Konunun şumûlü göz önüne alındığında bazı sınırlandırmalar yapmak gerekli görülmüştür. Bu sınırlandırmalar şu şekilde özetlenebilir:

Kur'ân'da mekân, zaman, şahıs ve insan dışı birçok mübhem bulunduğu için çalışmanın kapsamını daraltmak adına sadece mübhem şahıslar incelenmiştir. Bu şahıslar âyette işaret edilen ya da ilgili âyetin muhtevasında geniş yer tutan şahıslardır. Aynı zamanda Kur'ân'da mübhem olarak bulunan insan toplulukları (Yahudiler veya münafıklar gibi) bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Mübhemâta dair rivâyetlerin çoğunluğunu esbâb-ı nüzûl rivâyetleri oluşturmaktadır. Bu konuyu esbâb-ı nüzûl ilminden ayıran en önemli husus âyetin bir şahsa mübhem olarak işaret etmesi gerektiğidir. Dolayısıyla bu çalışmanın kapsamına sadece mübhem şahıslara işaret eden âyetler girmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi bir âyetinde mübhem olarak işaret edilip aynı âyette veya farklı bir âyette kimliği açıklanan şahıslar çalışmaya dahil edilmemiştir. Ancak bu âyetler hakkında müfessirlerin ihtilafları veya farklı değerlendirmeleri varsa bunlara ayrıca değinilmiştir.

3.Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Bu çalışma bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde mübhemâtü'l-Kur'ân ilmine ve teşekkül sürecine detaylıca değinilmiştir. Bununla beraber mübhemâtü'l-Kur'ân kaynaklarına, mübhemât hakkında yazılan eserlere, mübhemât çeşitlerine ve Kur'ân'da mübhemâtın bulunmasının hikmetlerine de ayrıca yer verilmiştir. İlk bölümdeki bu konularla alakalı olarak birçok eserden faydalanmakla birlikte konunun işleniş yöntemi ile alakalı olarak Halis Albayrak'ın *Mübhemâtü'l-Kur'ân İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri* adlı makalesinden çokça istifade edildiğini özellikle belirtmek gerekmektedir.

İkinci bölümde ise âyetlerde mübhem olarak bırakılan şahıslar karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Öncelikle mushaf incelenerek söz konusu âyetler belirlenmiş ve kategorize bir şekilde tertip edilmiştir. Bu süreçte mübhemât konusunda en yaygın eserlerden biri olan Süyûtî (ö.911/1505)'nin *Müfhimâtü'l-aḳrân fî mübhemâti'l-Ḳurʾân* isimli eserine sıkça başvurulmuştur. İlgili başlıklar altındaki âyetlerin öncelikle Arapça metni sonrasında ise Türkçe meâli verilerek incelenmiştir. Âyetlerin meâlinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meâli esas alınmıştır.

Çalışmanın esas konusu olan mübhem şahıslar hakkında ilk dönem tefsirlerden başlanarak kronolojik olarak günümüze kadar gelen tefsirlerin birçoğu gözden geçirilmiştir. Âyetler hakkında müfessirlerin değerlendirmeleri birbirleri ile karşılaştırılarak ittifakta ve ihtilafta oldukları konular belirlenmiştir. Bu belirlemelerde objektif bir tutum sergilenerek konu ile alakalı farklı değerlendirmelere kısaca yer verilmiştir. Eserler arasında tefsir ilmine dair birçok rivâyeti bir araya toplayan, ilmi ve tarihi tetkikler için çok değerli bir kaynak olan İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli âyi'l-Ḳurʾân* adlı eseri bu çalışmanın başucu kitabı olmuştur. Bu eserle birlikte Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ es-Semerḳandî* adlı eserine, Ebû İshâk Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân ʿan tefsîri'l-Ḳurʾân* adlı eserine, Ebû Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl* adlı eserine, Ebû Muhammed İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-ʿazîz* adlı eserine, Ebû Abdillâh Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîḥu'l-ġayb* adlı eserine, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm* adlı eserine, Elmalılı Muhammed Hamdi'nin (1878-1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*

adlı eserine, Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr'un (1879-1973) *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* adlı eserine sıklıkla başvurulmuştur. Çalışmaya konu olan her bir âyet için yukarıda zikredilen eserlerle birlikte ayrıca Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) *Tefsîrü Muḳātil b. Süleymân* adlı eserine, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân* adlı eserine, Ebü'l-Hasen Habîb el-Basrî el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-ʿuyûn* adlı eserine, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân* adlı eserine, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullāh b. Ömer el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı eserine başvurulmuştur. Ayrıca âyetlerin bulunduğu sûreler ve tefsirinde geçen şahıslar gibi birçok konu hakkında daha detaylı bilgiler edinebilmek için Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslâm Ansiklopedisi'den sıklıkla faydalanılmıştır.

Çalışmanın her iki bölümünde de yukarıda sayılan eserler dışında ayrıca çeşitli sözlüklerden, eserlerden, makalelerden, doktora ve yüksek lisans tezlerinden azami derecede yararlanmaya gayret gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN

1.1. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Tanımı Ve Kapsamı

Mübhem kelimesi ب-ه-م kök harflerinden müteşekkil olup if'âl bâbından ism-i mef'ûldur. Aynı kök harfleriyle istif'âl ve tef'îl bâblarında hemen hemen aynı manaları ifade etmiş olsa da mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi bu ismi if'âl bâbındaki kullanımından almıştır.[1] Bundan dolayı if'âl bâbındaki kullanımları üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Mübhem kelimesinin ve aynı bâbdan gelen kelimelerin sözlüklerdeki farklı kullanımlarına bakıldığında nitelediği nesneye kapalılık vasfını yüklediği görülecektir. Örneklere bakılacak olursa; كَلَامٌ مُبهمٌ *işin mahiyetini çözecek bir anlamı olmayan kelam,* حَائِطٌ مُبْهَم *kapısı olmayan duvar,* وبابٌ مُبْهَم *açılmasına imkan olmayan kapalı kapı,* ولَيلٌ بَهيم *kendisinde hiç ışık bulunmayan zifiri karanlık,* وإبْهامُ الأَمر ise *durumun anlaşılmaması* manasına gelmektedir. Bu örneklerde görüldüğü üzere mübhem kelimesi nitelediği nesneye kapalılık manası vermektedir.[2]

Râgıb el-Isfehânî (ö. 504/1108) ister akılla bilinebilir bir şey olsun ister hissedilebilir olsun, idrak etmede güçlük çekilen her şeye mübhem denildiğini ifade eder.[3] İbn Fâris (ö. 395/1004) mahiyetini anlamaya ulaştırabilecek herhangi bir amili olmayan her şeye mübhem denilebileceğini ifade etmiştir.[4] İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009) ise nerden geldiği bilinmeyen orduya جيش بُهْمَةٌ denildiğini, herhangi bir maksada ulaşmayan işlere de أمرٌ مُبْهَمٌ ifadesinin kullanıldığını belirtir. Ayrıca mübhem ifadelerin nahivciler nezdinde ism-i işaretlerle ifade edilen belirsiz şeyler olduğunu eserinde zikreder.[5]

---

[1] Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, "bhm", *Tehẕîbü'l-luġa*, nşr. Muhammed ʿİvaz Mur'ib (Beyrut: Dârû'l-İhyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 2001), 6/177.

[2] Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, "bhm", *Lisânü'l -ʿArab*, (Beyrut: Dârû's-Sâdr,1414), 12/57; İbrahim Mustafa vd.,"ibham" *el-muʻcemü'l-vasît,* (Kahire: el-Mektebet'ul-İslamiyye, 1972), 74.

[3] Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Ḳurʾân,* nşr. Safvân Adnân Davedî (Beyrut, Dârû'l-Kalem,1412), 149.

[4] Ebü'l-Hüseyn Ahmed ibn Fâris b. Zekeriyyâ, *Muʻcemü'l-mekāyîsi'l-luga*, nşr.ʿAbdu's-Selâm Muhammed Harun, (Beyrut, Dârû'l-Fikr,1979), 1/311.

[5] Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luġa.ve ṣıḥâḥu'l-ʿ*Arabiyye, nşr. Ahmed 'Abdulgafur 'Attar, (Beyrut, Dârû'l-'İlm-i Melayin, 1399/1979), 5/1875.

Kur'ân-ı Kerim'de mübhem kelimesinin kök harflerinden türemiş olan بَهِيمةٌ kelimesi üç yerde "بَهِيمةُ الأنْعام" şeklinde izafet terkibi olarak geçmektedir.[6] Kur'ân'da بَهِيمةٌ kelimesi hayvanların genelini kapsayan bir terim olarak kullanılmaktadır.[7] أنْعام kelimesi ise deve, sığır, koyun, keçi gibi mal sahibi olunabilen (eti yenilebilen) dört ayaklı hayvanların adıdır.[8] Buradaki انعام izâfeti ile hayvanların genelini ifade eden بهيمة kelimesinin kapsamı daraltılarak *hayvanlardan dört ayaklı olanlar* şeklinde açıklanmıştır.[9]

Tüm bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere mübhem kelimesi kapalı olma, gizli kalma, mahiyetini bilememe gibi manalarına gelmektedir. Kur'ân'da ne ifade ettiği tam olarak bilinemeyen kapalı kelimeler mübhem kelimesinin çoğulu olan mübhemât terimi ile ifade edilmektedir.[10] Müfessirlerin genel kabulüne göre Kur'ân'da isimleri zahir bir şekilde zikredilmeyen, ism-i mevsûller, zamirler, künyeler, lakaplar aracılığıyla; erkek-kadın gibi beşere, cin-melek-şeytan gibi görünmeyen varlıklara, kabile-şehir gibi genel mekânlara işaret edilen her kapalı ifadeye mübhem denilmektedir.[11] Bu itibarla mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân'da bahsi geçen kapalı ifadeleri kapsayan bir Kur'ân ilmidir.

1.2. Kur'ân İlimleri ve Mübhemâtü'l-Kur'ân

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın, ulûmü'l-Kur'ân (Kur'ân ilimleri) ile münasebetini tespit edebilmek için öncelikle ulûmü'l-Kur'ân'ın mahiyetini ve sınırlarını tam olarak bilmek gerekmektedir.

Bir izafet terkîbi olan ulûmü'l-Kur'ân, ilim kelimesinin çoğulu olan ulûm ile Kur'ân kelimelerinden mürekkebtir. Ulûmü'l-Kur'ân terkibi Kur'ân'a hizmet eden ve tefsir ilmini intizam eden ilimler için kullanılmaktadır.[12] Daha geniş bir ifadeyle ulûmü'l-Kur'ân; Kur'ân'ın nüzulü, okunması, yazılması, sûrelerin ve âyetlerin düzenlenmesi,

---

[6] Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 20011), el-Maide 5/2; el-Hacc 22/34-38.
[7] İbn Manzûr, *Lisân'ul Arab,* 12/56.
[8] İbn Manzûr, *Lisân'ul Arab,* 12/58.
[9] Hüseyin Yaşar, *Kur'an'da Mübhem Ayetler (Mübhemâtü'l Kuran)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 71.
[10] Halis Albayrak, "Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (Ocak 1991), 156.
[11] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlu,*(Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,2017), 215; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlu,*(İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 136; Ömer Çelik, *Tefsir Usûlu ve Târihi,* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 169.
[12] Muhammed Abdülazîm ez-Zürkānî, *Menâhilü'l-ʿirfân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Beyrut:Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 1990), 1/23.

cem' edilmesi, tefsir edilmesi, esbâb-ı nuzülü, i'câzı, nâsihi-mensûhu, mübhemâtı ve belâgatı gibi Kur'ân'ı anlamaya ve yorumlamaya götüren ilimler olarak tanımlanabilir.[13] Bununla beraber Kur'ân'da dolaylı olarak bahsedilen, tıp, astronomi, mühendislik, mantık gibi bir çok ilimin bulunduğunu ifade eden alimler de bulunmaktadır.[14] Ancak bu durum ulûmü'l-Kur'ân tabirinden ziyade ulûmü'l-Kur'âniyye (Kur'âni İlimler) tanımına konu olmaktadır.[15] Kur'ân'a hizmet eden ve onu anlamaya götüren ilimler haricinde Kur'ân'da bahse konu olan bütün ilimleri ulûmü'l-Kur'ân'a dâhil etmek hem Kur'ân'ı anlamaktaki asıl maksattan uzaklaştıracak hem de sınırı çizilemeyen bir kavramla karşı karşıya bırakacaktır.[16]

Yukarıda zikredildiği üzere Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ı anlama faaliyetleri sonucunda zaman içerisinde çeşitli ihtiyaçlara binaen teşekkül etmiş ilimlerdir. Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ın nüzulüne bizatihi şahit olan sâhabe, âyetlerin ifade ettiği manayı ve muhtevayı tam olarak müşahede ettikleri için gerek duymadıkça Hz.Peygamber'e soru sormamış ve o dönemde Kur'ân ilimlerinin teşekkülüne sebep olabilecek herhangi bir faaliyet içerisine girmemişlerdir. Bununla beraber bazı âyetler ve sûreler hakkında sâhabeden gelen rivâyetler bulunmaktadır. Bunlar bir tefsir niteliğinde olmasa da bazen bir kelimenin ifade ettiği mâna hakkında bazen de bir sûre hakkında gelen rivâyetlerdir.[17] Sâhabenin bu rivâyetlerini daha sonra öğrencileri olan tabiîn nakletmiştir. Hz. Peygamber Kur'ân'ın mâna ve lafızlarını nasıl öğrendiyse sahâbeye öyle öğrettiği için Kur'ân ilimlerine ait rivâyetlerin güvenirliği konusunda sahâbenin diğer nesillere göre ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu bilgi birikimi sayesinde sahâbenin tesirde ihtilaf ettiği konular neredeyse hiç yoktur. Tabiînin ihtilafı sahâbeden fazla olmakla beraber tebeu't-tâbiînden

[13] Mennaʿ b. Halil el-Kattân, *Mebâhis fi ulûmü'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru Vehbe, ts.), 11; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tıbyân fi ulûmi'l-Kur'an* (Tahrân: Dâru'l-İhsân, 2003), 8; Zürkānî, *Menâhil,* 23.

[14] Bu bağlamda Suyutî, ulûmü'l-Kur'ân'a astronomi, tıp ve goemetri gibi pozitif ilimleri de ekleyerek ulûmü'l-Kur'ân'ın sınırları biraz daha geniş tutmuştur. Bk. Zürkānî, *Menâhil,* 24.

[15] Abdülhamit Birışık, "ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132.

[16] Kuran ilimlerinin sınırları konusunda nitekim Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *"Kānûnü't-teʾvîl"* adlı eserinde Kur'ân-ı Kerîm'deki her bir kelimenin dört farklı manaya geldiğini böylece toplamda 77450 adet mananın ortaya çıktığını söylemiştir. Zürkānî bu yaklaşım hakkında, kelimeler ve terkipler arasındaki münasebet de dahil olduğu zaman Kur'ân ilimlerinin sayısının sayılamayacak derecede çok olacağı değerlendirmesinde bulunmuştur. Bk. Zürkānî, *Menâhil,* 24.

[17] Sahâbe bizzat nuzûl ortamına şahit olsa da zaman zaman Hz. Peygamber'e sorular yöneltmişlerdir. Örneğin En'âm sûresi 82. âyette وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ âyetinde *zülüm* ifadesiyle ne kastedildiğini anlayamayan sahâbe Hz. Peygamber'e sormuş ve kastedilenin *şirk* olduğunu öğrenmişlerdir. Bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâḥiṯ fi ʿulûmi'l-Ḳurʾân,* (Beyrut: Dâru'l-'İlm-i Melayin, 2000), 119.

daha azdır.[18] Nâsih-mensuh, esbâb-ı nüzûl, mekkî-medenî, garîbu'l- Kur'ân gibi ilimlere dair rivâyetlerin çoğunluğu sahâbe ve onların öğrencileri olan tabiîne aittir. [19]

Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde Kur'ân ilimlerine dair faaliyetler hiç görülmemiş olsa da Hicrî ilk asır Kur'ân ilimlerine dair tedvîn hareketlerinin başlangıcı olarak kabul edilir. İslam topraklarının genişlemesi farklı kültürlerle etkileşimi beraberinde getirmiş ve bunun sonucunda Kur'an'ın istinsahı zorunlu hale gelmiştir. Hz. Osman döneminde istinsah edilen Kur'ân ile beraber resmü'l-Kur'ân ilmi ortaya çıkmış, Hz. Ali döneminde Kur'ân'a bazı dil kaidelerinin eklenmesiyle de i'rabü'l- Kur'ân ilminin temelleri atılmıştır. [20]

Hicrî ikinci ve üçüncü asırlara gelindiğinde ise Kur'ân ilimlerinden birçoğunun teşekkül etmesine neden olacak faaliyetler yaşanmıştır. Çünkü bu dönemler gerek bağımsız tefsir çalışmalarının yapıldığı gerekse birçok ekolün ortaya çıktığı dönemdir.[21] Esbâb-ı nüzûle dair müstakil eserler hicrî ikinci asırda telif edilmiştir.[22] Ayrıca bu döneme kadar tefsiri ilmi, hadis külliyatı içerisinde bir bölüm (bâb) olarak yer almaktaydı. Hicrî üçüncü asra gelindiğinde Kur'ân'ı tefsir etme faaliyetlerinin artmasıyla artık hadis ilminden ayrılmış ve bağımsız bir ilim haline gelmiştir.[23] Hicrî dördüncü asırda ve ilerleyen dönemlerde İslam coğrafyasında birçok ekol ortaya çıkmış ve kendi içtihatlarını temellendirmek üzere Kur'ân âyetlerini yorumlamışlardır. Bunun üzerine Kur'an'ın anlamını korumayı amaç edinen mecâzü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, emsâlü'l-Kur'ân, teşbîhâtü'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir, üslûbü'l-Kur'ân ve i'câzü'l-Kur'ân gibi ilimleri adı altında birçok eser telif edilmiştir.[24] Bu dönemde Kur'ân ilimlerine dair yapılan bu çalışmalar da sonraki dönemlerdeki Kur'ân ilimlerine kaynaklık teşkil etmiştir.

---

[18] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdisselâm b. Teymiyye el-Harrânî, *Muḳaddime fî uṣûli't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayat, 1490/1980), 10.

[19] Erdoğan Pazarbaşı-İbrahim Görener, "Kur'an İlimlerinin Tarifi Ortaya Çıkışı Ve Gelişmesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1998), 188.

[20] Salih, *Mebahis fi ulûmi'l-Kuran*, 120.

[21] Sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn dönemleri tefsir çalışmaları için bk. Abdullah Bayram, "Kur'ân İlimlerinin Gelişim Ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1/40 (Ocak 2018), 72-110.

[22] Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/361.

[23] Tâhir b. Âşûr gibi bazı çağdaş alimler tefsir ilminin en baştan müstakil bir ilim olduğunu savunmuşlardır. Ahmed Emîn ve Zehebî bunun aksine tefsirin başlangıçta hadis ilminin bir parçası olduğunu daha sonradan müstakil bir ilim haline geldiğini ifade etmişlerdir. Bk. Mustafa Öztürk, "Tefsirin İlk Dönemleri ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi", *İslâmî İlimlerde Metodoloji– IV Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri,* ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 126.

[24] Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", 42/135.

Hicrî beşinci asırda ve altıncı asırda İslam topraklarına yapılan Haçlı ve Moğol istilaları beraberinde duraklama dönemini meydana getirmiştir. Bu dönemde müfessirler kendinden önceki müfessirlerin görüşlerini nakletme ve mensubu olduğu mezheplerin görüşlerini temellendirmekle meşgul olmuşlardır.[25] Bununla beraber önceki dönemler kadar olmasa da Kur'ân ilimlerine dair tefsir çalışmaları devam etmiş ve hicrî altıncı asırda mübhemâtu'l-Kur'ân'a dair ilk eserler telif edilmiştir.[26] Altıncı ve yedinci asırlardan sonra bedâiu'l-Kur'ân, hücecü'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân ilimleri teşekkül etmiştir.[27] Sekizinci asra gelindiğinde garîbü'l-Kur'ân'a dair eserler telif edilmeye başlanmıştır.[28]

Ulûmü'l-Kur'ân'a dair tüm bu ilimlerin ortaya çıkmasına rağmen ulûmü'l-Kur'ân tabirinin ilk olarak hangi eserde ve kim tarafından kullanıldığı tartışmaya açık bir konudur. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkānî (ö. 1367/1948), ulûmü'l-Kur'ân tabirinin ilk defa Hicri beşinci asır müelliflerinden olan Ali ibn İbrahim el-Hûfi (ö.430-1028) *el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* adlı eserinde kullanılmaya başlandığını ifade etmiştir.[29] Ancak yapılan çalışmalar sonucunda, Hûfi'nin bu eserinin toplamda 30 ciltlik devasa bir eser olması onun bir usûl eserinden ziyade ulûmü'l-Kur'ân'a dair bir takım mevzuları içeren bir Kur'ân tefsiri olduğu ortaya çıkmıştır.[30] Çünkü o dönemde ulûmü'l-Kur'ân kavramı çok daha geniş bir muhtevaya hakim olan bir kavram olarak kullanılmaktaydı. Ulûmü'l-Kur'ân kavramını bugünkü manada *Kur'ân'ı anlamaya hizmet eden ilimler* olarak ilk defa Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) kullanmıştır.[31] Zerkeşî'nin *el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* adlı eseri aynı zamanda Kur'ân ilimlerinin tamamını kapsayıcı nitelikte yazılmış ilk eserdir.[32] Zerkeşî bu eserinde ulûmü'l Kur'ân'dan bahsetmekle beraber ulûmü'l Kur'ân'ın sayısının 47 olduğunu ifade eder.[33] Suyutî (ö. 911/1505) ise ulûmü'l-

[25] Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları,2018), 42.
[26] Hüseyin Abdülhâdî Muhammed-Abdulhamit Birışık, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/438.
[27] Bayram, "Kur'ân İlimlerinin Gelişim ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman Ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi", 144.
[28] İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 13/380.
[29] Zürkānî, *Menâhil,* 33.
[30] Demirci, *Tefsir Usûlu,* 132.
[31] Bilal Deliser, *Ez-Zerkeşî Ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004,) 43.
[32] Demirci, *Tefsir Usûlu,* 132.
[33] Deliser, *Ez-Zerkeşî Ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri,* 42-44.

Kur'ân'ın sınırlarını biraz daha geniş tutarak bu sayının 102 olduğunu eserinde zikreder.[34] Bu ilimlerin birçoğu ise zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmış ilimlerdir.

Ulûmü'l-Kur'ân'ı genel kabule göre üç ana kategori içinde değerlendirmek mümkündür. Kur'ân'ın lafızlarıyla ilgili ilimler; üslûbü'l-Kur'ân, mübhemâtü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir ve aksâmü'l-Kur'ân'dır. Kur'ân'ın anlamlarıyla ilgili ilimler; müteşâbihü'l-Kurân, i'câzü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, tekrâru'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, münâsebetü'l-Kur'ân, fezâilu'l-Kur'ân'dır. Tarih içerikli ilimler ise; kısâsu'l Kur'ân, esbâbu'n-nuzûl ve nâsih-mensûh'tur.

Mübhemâtü'l-Kur'ân ilminin Kur'ân ilimlerine nazaran bir ilim dalı olarak tarih sahnesine çıkışı ise geç tarihlere tekâbül etmektedir. Bunun en önemli sebebi, nüzûl ortamına şahit olan sahâbenin vefatından sonra, metinleşmiş olan Kur'an'daki belirsiz ifadelere muttali olmak isteyen sonraki nesillerin Kur'ân'ın kendine has üslubundan, sahâbe dönemindeki dil ve kültürden uzakta olmalarıdır. Kur'ân'ı anlama çabaları bazen salt bilgi için bazen de siyasi/mezhebi kaygılar için olmuştur. Yeni nesillerin bu belirsiz ifadeleri anlamaya yönelik çabaları mübhemâtü'l-Kur'ân ilminin doğmasına sebebiyet vermiştir. [35]

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın ortaya çıkış sürecinde, esbâb-ı nüzûl ile çok sıkı bir bağ kurmuştur. Çünkü her ikisinin de kaynağı başta sahâbe ve tabiînden gelen rivâyetlere dayanmaktadır. Ayrıca Kur'ân'ın nâzil olduğu ilk dönemlerdeki mübhemlerin çözümünde esbâb-ı nüzûl rivâyetlerine sıkça başvurulmuştur.[36] Hal böyle olunca esbâb-ı nüzûl rivâyetlerindeki bazı problemler mübhemâtü'l-Kur'ân için de geçerli olmuş ve bu rivâyetlerden zayıf olanlar mübhem ifadelerin yanlış anlaşılmasına, kaynağı belli olmayan isrâiliyat dair rivâyetler de mübhem hususların aslından uzak yorumlara sebebiyet vermiştir.

İlk dönem tefsirlerde mübhem ifadelere dair kısa açıklamalar bulunsa da mübhemâtü'l-Kur'ân hakkında yazılan ilk müstakil eser hicri altıncı asır müelliflerinden Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî (ö. 581/1185) 'ye ait olan *et-Taʿrîf ve'l-iʿlâm fîmâ*

[34] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtḳān fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân,* nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Kâhire: Hey'etul-Mısriyyetil-Amme lil-Kutub, 1394/1974), 1/24.
[35] Muhammed Bahaeddin Yüksel, "Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtu'l-Kur'ân", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 11/53 (Ocak-Haziran 2018), 60.
[36] Abdülhâdî,-Birışık, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 31/438.

(bimâ) übhime mine'l-esmâʾ ve'l-aʿlâm fi'l-Ḳurʾân adlı eserdir.[37] Bu tarihten önce mübhemâtü'l-Kur'ân ilmine dair kaynaklara geçmiş herhangi bir eser bulunmamaktadır. Ayrıca Süheylî'nin hicri altıncı asırda vefat ettiği bilindiğine göre[38] mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi kaynak olarak beslendiği esbâb-ı nüzûl gibi ilimlere nazaran çok daha geç tarihlerde tedvin edilmiştir.[39]

1.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Mübhemâtın Bulunmasının Hikmetleri

Kur'ân görünen âlemden gayb alemine, imandan ibadete, ukubattan muamelata, nasihatlerden kıssalara kadar birçok mevzuyu açık manalarla ifade etmiştir. Tüm bu açık ifadelerin hepsinde bir hikmet bulunduğu gibi kapalı görünen ifadelerde de muhatap için birtakım hikmetler bulunmaktadır. Suyutî ve Zerkeşî gibi İslam bilginleri mübhem hususlara dair bu hikmetleri açıklama gayretinde bulunmuşlardır.[40] Bu sebep ve hikmetler maddeler halinde şu şekilde özetlenebilir:

a. Bir âyette müphem bırakılan ifadenin başka bir âyette açıklanması mânaya zenginlik katmaktadır:

Bakara sûresi وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأرض خليفة *"Hani, Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım demişti."*[41] âyetinde geçen خليفة ifadesi mübhem bir ifade olmakla beraber hemen sonraki âyette Hz. Âdem olduğu belirtilmiştir. Mü'minun sûresi .. وجعلنا ابن مريم وأمه آية *"Meryem oğlu İsa'yı ve annesini büyük bir mucize kıldık."*[42] âyetinde geçen ابن مريم ifadesi Bakara sûresi 85. âyette Hz. İsa olarak açıklanmıştır.[43]

b. Şahıslar mübhem bırakılarak sonradan Müslüman olacakların teveccühü kazanılmıştır:

Allah-u Teâla ilmi ezelisinde kimlerin Müslüman olacağını bildiği için sonradan Müslüman olup sâlihler arasında dâhil olan kimselerin isimlerini Kur'ân'da açıkça

---

[37] Süyûtî, *el-İtḳān,* 1/23.
[38] Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Süheylî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/30.
[39] Demirci, *Tefsir Usûlu,* 137.
[40] Suyutî, *Müfḥimât*, 9; Ebu Abdillah Bedruddin Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân,* (Beyrut, Dâru'l İhya'i-Kutubi'l-Arabî, 1376), 1/156.
[41] el-Bakara 2/30.
[42] el-Mü'minûn 23/50.
[43] Bu âyette geçen اية kelimesi hakkında Zerkeşî; Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelmesiyle, Hz. Meryem'in erkek eli değmeden bir çocuk dünyaya getirmesinin aynı durumdan ötürü olduğunu söyleyerek اية kelimesinin müfret olarak getirildiğini belirtir. Bk. Zerkeşî, *el-Burhân,* 1/156.

zikretmeyip mübhem bırakmış ve herhangi zemmedici bir sıfatla da vasıflandırmamıştır. Örneğin; Bakara sûresi ومن الناس من يعجبك قوله في الحياة الدنيا *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider."*[44] Âyetinde bahsi geçen şahıs Ahnes ibn Şerik'tir. Kendisinin sonradan İslamla müşerref olduğu aktarılmaktadır.[45]

c. Bilinmesinde herhangi bir fayda olmadığı için bazı ifadeler mübhem bırakılmıştır:

Kur'ân-ı Kerîm'de kıssalar, bir tarih kitabı ya da roman gibi başlangıcı ve sonu olan bir olay örgüsü gibi anlatılmaz. Söz konusu kıssa ilahi mesaja uygun bir şekilde bazen uzun bazen de kısa bir şekilde tasvir edilir.[46] İlahi mesaj ön planda olduğu için kıssaların içerisindeki birçok ayrıntıya yer verilmemiştir. Daha genel bir ifadeyle kıssalar da dahil olmak üzere Kur'ân'ın üslûbunda ilahi mesaj aktarıldıktan sonra ayrıntılara yer verilmemiştir. Örneğin Yunus sûresi فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ *"Yûnus'un kavminden başka, keşke iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı!"*[47] âyetinde Hz. Yûnus'un kavmi zikredilmiş ancak kavminin ismi ve nerede olduğu hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu bilgiler ancak mübhemât hakkında çalışma yapılmış kaynaklardan elde edilebilir. Nitekim Zerkeşî bu ayette bahsedilen kavmin Ninova olduğunu eserinde belirtir.[48]

d. Sebebin hususiliği yerine lafzın umumiliğini gösterilmiştir:

İlahî mesaj âyetin nüzûlüne vesile olan şahsa değil bütün Müslümanlara şamildir. Nisâ sûresinde geçen وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِراً اِلَى اللهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهُ عَلَى الله *"Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allah'a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah'a düşer."*[49] âyette bahsi geçen şahıs Damra ibn 'iys'dır. Kendisi hicret etmek üzere Medine'ye yola çıkmış ancak varmadan vefat etmiştir. Bu âyet onun hakkında nâzil olmuş olsa da mesaj tüm Müslümanlara verilmiştir.[50]

---

[44] el-Bakara 2/204.
[45] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 216.
[46] Remzi Kaya, "Kur'ân-ı Kerîm Kıssaları Ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 35.
[47] Yunus 10/98.
[48] Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, 1/159.
[49] en-Nisâ 4/100.
[50] Ayette bahsi geçen şahsın kim olduğunu öğrenmek için İkrime, 14 sene araştırma yaptığını ve sonunda Mekkeli müstez'aflardan Damra ibn 'İys olduğunu öğrenmiştir. Bk. Zerkeşî, *el-Burhan*, 1/159.

e. Bazı mübhem şahıslar güzel sıfatlarla anılıp faziletleri gösterilmiştir:

Kur'ân-ı Kerîm'de bazı şahıslar Hz. Peygamber'e olan sadâkatlerinden ve İslam dinine olan hizmetlerinden dolayı isimleri açıkça zikredilmeyip faziletleri ön plana çıkarılmıştır. Bu kerim şahsiyetlerden biri olan Hz. Ebû Bekir hakkında da birkaç âyet nâzil olduğu rivâyet edilmektedir. Nur sûresi وَلَا يَأْتَلِ أُوْلُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ اَنْ يُؤْتُوا أُوْلِي الْقُرْبٰى وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا اَلَا تُحِبُّونَ اَنْ يَغْفِرَ اللهُ لكم وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"İçinizden yardım sever ve zengin olanlar akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceğiz diye yemin etmesinler…"*[51] âyetinde fazilet sahibi diye bahsi geçen kişi Hz. Ebû Bekir'dir.[52] Maddi durumu iyi olmayan kimselere yardımını esirgemeyen Hz. Ebû Bekir, ifk hadisesinde dedikoduyu yayılmasına vesile olan ve daha önceleri de maddi yardımda bulunduğu Misdah isimli sahabeye artık yardımda bulunmayacağını ifade etmesi üzerine bu âyet-i kerîme nâzil olmuştur.[53] Kendisi hakkında nâzil olan başka bir âyette ise وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِه أُوْلٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ *"Gerçeği getiren kişiye ve onu tasdik edene gelince, işte takvâ sahipleri onlardır."*[54] buyurulmuştur. Râzî bu âyette "Onu tasdik eden" diye nitelenen kişinin Hz. Ebû Bekir olduğunu ifade eder.[55]

Kur'ân'da nasıl ki fazilet sahibi kimseler güzel sıfatlarla vasıflandıklarında faziletleri ön planda tutuluyorsa İslama kin ve düşmanlık besleyenlerin de hakir vasıfları zikredilince zilletleri ön plana çıkmaktadır. Kevser sûresindeki إن شانئك هو الأبتر *"Kuşkusuz, asıl ebter (soyu kesik) olan sana kin duyandır."*[56] âyetinde soyu kesik olan bu kişinin Hz.Peygamber'e kin ve düşmanlıkta ileriye giden Âs b. Vâil olduğu rivâyet edilmektedir.[57]

1.4. Mübhemâtu'l Kur'ân Hakkına Te'lif Edilmiş Eserler

Mübhemâtu'l-Kur'ân hakkında ilk müstakil eser hicrî altıncı asırda yazılmış olsa da hadis mecmualarında, ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde ve Kur'an tefsirlerinde mübhemât'a değinilmiştir.[58] Kur'an tefsirlerinde ve diğer kitaplarda mübhemâta dair verilen bilgiler

[51] en-Nûr 24/22.
[52] Zerkeşî, *el-Burhan*, 1/159.
[53] Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* 23/348.
[54] ez-Zümer 39/33.
[55] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 26/452.
[56] el-Kevser 108/3.
[57] Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 5/342.
[58] Abdülhâdî,-Birışık, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 31/438.

istisna edilirse bu alanda müstakil olarak eser daha önce bahsi geçtiği üzere Süheylî'ye ait olan *et-Ta'rîf ve'l-i'lâm bimâ ubhime fi'l-Kur'ân mine'l-esmâi ve'l-aʿlâm* adlı eserdir. Bu eserde âyetler mushaf sırasına göre düzenlenmiş ve âyetler içerisindeki mübhem ifadeler açıklanmıştır. Çok sayıda yazma nüshası ve neşirleri bulunan bu eser temel alınarak Mâlikî fakihi İbn Asker el-Gassânî (ö. 636/1239) tarafından *et-Tekmîl ve'l-itmâm li-kitâbi't-taʿrîf ve'l-iʿlâm* adlı eser ve İbn Hacer el-Askalânî tarafından *el-İḥkâm li-beyâni mâ fi'l-Ḳurʾân mine'l-ibhâm* adlı eserler ortaya konulmuştur.[59]

İslam araştırmacıları tarafından mübhemâta dair bilinen en meşhur eserlerden biri de Süyûtî'nin *Müfhimâtü'l-aḳrân fî mübhemâti'l-Ḳurʾân* adlı eseridir. Mübhemât hakkında yapılan birçok çalışma Süyûtî'nin bu eserini kaynak olarak kullanmıştır. Ayrıca ülkemizde mübhemâtu'l-Kur'ân hakkında Hüseyin Yaşar'a ait bir doktora çalışması ve Mevlüt Erten'e ait bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Halis Albayrak'ın *Mübhematü'l-Kur'an İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri* adlı makalesi bu alanda yazılmış en yetkin eserlerdendir. Bu açıklamalardan sonra mübhemâtu'l Kur'ân hakkında te'lif edilmiş bazı eserleri şöyle sıralayabiliriz:

Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî (ö. 581/1185), *et-Taʿrîf ve'l-iʿlâm fîmâ (bimâ) übhime mine'l-esmâʾ ve'l-aʿlâm fi'l-Ḳurʾân*

Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733/1333), *et-Tibyân fî (li-) mübhemâti'l-Ḳurʾân.*

Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) *, Müfhimâtü'l-aḳrân fî mübhemâti'l-Ḳurʾân.*

Seyyid Yûsuf b. Abdülkādir el-Hüseynî es-Saydâvî el-Esîr*, Hediyyetü'l-iḫvân fî tefsîri mâ übhime ʿale'l-ʿâmme min elfâẓi'l-Ḳurʾân.*

Vildân Fâik b. İslâm Ağa (ö. 1925), *Tavżîḥu'l-mübhemât fîmâ verede fi'l-Ḳurʾân mine'l-kelimât.*

Hüseyin Yaşar, *Kur'an'da Anlamı Kapalı Âyetler: Mübhemâtü'l-Kur'ân* (Beyan Yayınları , İstanbul 1997).

Mübhemâtu'l Kur'ân hakkında yazılmış makaleler:

[59] Mustafa Sabri Küçükaşcı , "Süheylî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/30.

Mevlüt Erten, *Mübhematü'l-Kur'an* (İnönü Üniversitesi Darende İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1/1, 1995).

Halis Albayrak, *Mübhematü'l-Kur'an İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri* (AÜİFD,1992).

Mustafa Öztürk, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmâmiyye Şîası* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 2001).

Süleyman Gezer, *Kur'an'daki Belirsiz Anlatımlar: Mübhemâta Sözlü Dil Bağlamında Bir Yaklaşım* (Gazi Üniversitesi Çorum İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1/2 , 2002).

Osman Kara, *Kur'ân'daki Mübhem İfadelerin Çeviri Sorunu* (Tasavvur Tekirdağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4/1, 2018).

1.5. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Kaynakları

Kur'ân ilimlerinin genelinde olduğu gibi mübhemâtü'l-Kur'ân'ın da kaynağı rivâyetlerdir. Suyutî, mübhemâtü'l-Kur'ân'ın kaynağının sadece nakil olduğunu, re'y ve içtihada yer olmadığını zikrederek rivâyetin tek merci olduğunu belirtir.[60] Yine Suyutî'nin mübhemâtü'l-Kur'ân'a dair telif etmiş olduğu *Müfhimatu'l-akran fi mübhimatu'l Kur'ân* adlı eserindeki rivâyetler incelendiğinde çoğunluğunun sahâbe ve tabiîne ait olmak üzere pek azının Hz. Peygamber'e ait olduğu görülmektedir.[61] Ayrıca eserinde Zerkeşî'nin *"Sizin bilmediğiniz, ama Allah'ın bildiği (düşmanlar) ..."*[62] âyetine ilişkin, "Allah'ın kendine mahsus kıldığı bilginin peşine düşülmesinin bir fayda sağlamayacağı" görüşünü de eleştirmektedir. Suyutî'nin buradaki eleştirisi mübhemâtın bizzat gözle görmüş gibi bilinemeyeceği fakat nakilden yola çıkarak tahmin etmede herhangi bir beis olmayışı üzerinedir.[63] Suyutî her ne kadar mübhemâta dair rivâyetlerin salt nakle dayandığını söylese de kendi eseri başta olmak üzere sahâbe ve tabiînden gelen rivâyetlerin çoğunluğunun şahsi yorumlar olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca bu yorumlar, onların ilmi birikimlerine ve anlayış kabiliyetlerine göre farklılıklar göstermektedir.[64]

---

[60] Süyûtî, *el-İtḳān*, 4/95.
[61] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 162.
[62] el-Enfâl 6/30.
[63] Süyûtî, *el-İtḳān*, 4/95.
[64] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 163.

Kur'ân'daki bazı mübhemler Tevrat'taki gibi şahıs ve yer ismi zikredilerek anlatılmadığı için sahâbe ve tabiîn müfessirleri Kur'ân kıssalarındaki bazı kapalı ifadeleri Tevrât kıssalardaki açık ifadelerle açıklamaya çalışmışlardır. [65] Aynı zamanda kıssaların tarihi gerçekliğinden dolayı mübhemâta dair bazı hususları tarihi verilerle açıklamaya çalışmışlardır. Tevrâtın ve tarihi verilerin kullanılması mübhemâta dair telif edilen eserlerde isrâiliyatın ve uydurma haberlerin girmesine olanak sağlamış ve mübhemâtın tarih içerisinde mezhep ve fırkaların istismar malzemesi haline gelmesine olanak sağlamıştır.[66] Bu mezhep ve fırkaların başında İmamiye Şia'sı olmak üzere[67] devamında Hâriciler ve Muʿtezile[68] gelmektedir.

Buraya kadar anlatılanlardan şu ifade edilebilir ki mübhemât hakkında başvurulacak birincil kaynak Kur'ân-ı Kerîm'in kendisidir. Bununla beraber sahâbeye ve tabiîne ait rivâyetlerin mübhemâtın tespitinde önemli bir yeri vardır. Rivâyetler haricinde Kitâb-ı Mukaddesten, bilimsel ve tarihi verilerden de yararlanmak mümkündür.[69] Tefsirlerdeki açıklamalardan faydalanarak bu kaynaklar örnekleriyle birlikte şu şekilde açıklanabilir:

A. Kur'ân

Ulûmü'l-Kur'ân'a dair bütün çalışmalarda başvurulacak ilk merci olan Kur'ân'da mübhemât bazen âyetin içerisinde, bazen siyak-sibâkında bazen de Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde görülmektedir.[70]

Mübhemin aynı ayet içerisinde açıklanmasına örnek olarak; يَا اَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ *"Ey Peygamber! küfürde yarışanlar seni üzmesin*"[71] âyeti örnek olarak gösterilebilir. Âyette mübhem olan الَّذِينَ ismi mevsûlü ile kimlerin kastedildiği aynı ayetin devamındaki قَالُوا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا "*Kalpten inanmadıkları hâlde, ağızlarıyla "İnandık" diyenler (münafıklar) ile Yahudiler.."* ifadesiyle münafıklar ve Yahudiler olduğu anlaşılmaktadır. [72]

---

[65] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlu*, 217.
[66] Osman Kara, "Kur'ân'daki Mübhem İfadelerin Çeviri Sorunu", *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi,* 4/1 (Haziran, 2018), 262; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 138.
[67] İmamiye Şiası'nın mübhemâta dair istismarı için bk. Mustafa Öztürk, "Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmâmiyye Şiası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/12-13 (Ocak 2001), 437-455.
[68] Şia, Hâriciler ve Muʿtezile'nin mübhemâta dair istismarı için bk. Mevlüt Erten, "Mübhematü'l-Kur' An Ve Fırkalar (İdeolojik Tefsir)", *Ekev Akademi Dergisi,* 3/1 (Bahar, 2001), 65-84.
[69] Abdülhâdî,-Birışık, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 31/438.
[70] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 163.
[71] el-Mâide 6/41.
[72] el-Mâide 6/41.

Mübhemin âyetin siyâkından anlaşılmasına örnek olarak; وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَلِيفَة *"Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti."*[73] âyetinde خَلِيفَة ile kimin kastedildiği bir sonraki âyette وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا *"Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti."* ifadesiyle Hz. Âdem olarak açıklanmıştır.[74]

Mübhemin Kur'an'ın bütünlüğünde anlaşılmasına örnek olarak Zuhruf sûresinde geçen وإِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمٰنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوكظيم *"Onlardan biri Rahman'a isnat ettiği bir şeyle müjdelenince içi öfkeyle dolarak kapkara kesilir"*[75] âyetinde ما ism-i mevsûlü ile kastedilenin kız çocuğu olduğu Nahl sûresi وَاِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِالْاُنْثٰى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ *"Onlardan birini kız çocuğu ile müjdelesen yüzü kapkara kesilir"*[76] ayetinden anlaşılmaktadır.[77]

B. Sâhabe ve Tabiînden Gelen Rivâyetler

Mübhemâtu'l-Kur'an ilminin tarih sahnesine çıkışında, sahâbe ve tabiîn neslinin büyük rolü bulunmaktadır. Ancak sâhabe bizzat Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçtiği ve vahyin canlı şahidi olduğu için binevi tabiînden ayrılmaktadırlar. Ayrıca sâhabe, Arapların örf ve âdetlerine, dil bilgilerine, nüzûl dönemindeki Yahudi ve Hristiyanların hallerine ve en önemlisi nuzûl sebepleri gibi önemli bir malûmata sahipti.[78] Tüm bunlara rağmen içtihat etme noktasında çok titizlerdi. Bu kadar ilmi donanıma ve titizliklerine rağmen tefsir ilmiyle uğraşan ve bununla şöhret bulanların sayısı pek azdı.[79] Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde denilebilir ki sâhabenin içtihatları Kur'an tefsiri noktasında her zaman makul ve makbuldür.

Tabiîn döneminde hareketlilik kazanan tefsir ilmi, tabakadan tabakaya aktarılmış, sâhabeden gelen herhangi bir nakil olmadığı durumlarda içtihatlarıyla hareket etmişlerdir. Bu bakımdan tabiîn döneminde ve sonraki dönemlerde yapılan yorumlara; dönemin fikrî tasavvurları, yaşayışları, coğrafyası ve hurafeleri de dahil olmuştur.[80] Mübhemâta dair

[73] el-Bakara 2/30.
[74] el-Bakara 2/ 31.
[75] ez-Zuhruf 43/17.
[76] en-Nahl 57/17.
[77] Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine* (İstanbul: Şule yayınları, 2015), 116.
[78] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/66.
[79] Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kâhire: Mektebet'ül-Vehbe, ts.) 1/49.
[80] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/105.

şahsi müşahedeler tabiîn müfessirleri ve sonraki dönem müfessirlerinde daha çok görülmüştür.

Sahâbeden gelen rivâyetlere örnek olarak Yusuf sûresi وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجنَ فَتَيَان *"Onunla beraber zindana iki delikanlı daha girdi*"[81] âyeti gösterilebilir. Hz. Yusuf ile birlikte zindana giren iki genç hakkında Suyutî, İbn Âbbas'tan rivâyetle bu iki gençten birinin kralın aşçısı olduğu diğerinin de sâkisi olduğunu belirtmiştir.[82]

Tabiînden gelen rivâyetlere örnek olarak Hicr sûresi لَهَا سَبْعَةُ اَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ *"Onun yedi kapısı vardır ve her kapıya onlardan bir grup ayrılmıştır."*[83] âyetinde geçen cehennemdeki yedi kapı örnek olarak gösterilebilir. Begavî bu yedi kapının isimlerini İbn Cureyc'den aldığı rivâyetle Cehennem, Leza, Hutame, Se'ir, Sekar, Cehîm ve Haviye olarak belirtmiştir. Ayrıca bu yedi kapıdaki grupları da Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Sabiîler, Mecusîler, müşrikler ve münafıklar olarak eserinde sıralamıştır.[84]

Ancak Kur'ân-ı Kerim'de bazı mübhem ifadeler var ki eğer bir nakil yok ise bu hususları Allah-u Teâla'dan başka kimsenin bilmesi mümkün değildir. Ayrıca bunların medlüllerini re'y ve içtihat ile bilmek de mümkün değildir. Bu tür mübhemlerin belirlenmesi ihtimallere ve tahminlere dayanmaktadır.[85] Bu mübhem ifadelerin çoğu tefsir ilmi açısından önem arz etmemekle beraber medlülleri daha önce beyan edildiği gibi o dönemin fikrî tasavvurlarına, yaşayışlarına, coğrafyasına dayanmaktadır. Örneğin Yusuf sûresi 10. âyette gecen kuyu hakkında Suyutî İbn Ebi Hâtim'den rivâyetle bu kuyunun Beyt-i Makdis'te bir kuyu olduğunu, Katade'den rivâyetle de Taberiye Gölü olduğunu eserinde zikreder.[86] Başka bir örnekte yine Suyutî İbrâhim sûresi 24. âyette geçen شَجَرَةٍ طَيِّبَة ifadesinden kastedilenin hurma ağacı olduğu aynı sûrenin 26. âyetinde geçen شَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ ifadesinden ise kastedilenin sarımsak, acı elma ya da ebu cehil karpuzu olduğunu belirtmiştir.[87]

---

[81] Yusuf 12/36.
[82] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Müfḥimâtü'l-aḳrân fî mübhemâti'l-Ḳurʾân,* nşr. Mustata Tayyib el-Beġa (Şâm-Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi'l-ʿAmme, 1403/1982), 58.
[83] el-Hicr 15/44.
[84] Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/59.
[85] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 163.
[86] Suyutî, *Müfhimât*, 57.
[87] Suyutî, *Müfhimât*, 57.

C. Kitâb-ı Mukaddes

Kur'ân tefsirinin en erken dönemlerinden itibaren isrâiliyat kaynaklı bilgiler tefsirlerde kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Ehl-i kitap ile alakalı mübhem ifadelerin çoğunluğu isrâiliyat içeren kaynaklardan aktarılmıştır.[88] İlk üç nesil, Kur'ân tefsirinde isrâiliyata bilhassa geçmiş peygamberlerin kıssalarında, insan yaratılışında, gaybî haberler noktasında sıkça başvurmuşlardır. Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, İslamın erken dönemlerinde isrâiliyat Ehl-i kitaba ait bilgiler olup müspet ya da menfi anlamda herhangi bir değer içermemekteydi.[89] Sâhabe devrinde herhangi bir öneme sahip olmayan Kitâb-ı Mukaddes ancak sâhabe devrinin sonlarında, tâbiîn döneminde ve sonraki dönemlerde menfi manada etkili olmaya başlamıştır. Çünkü sâhabeden bazısı Kur'ân'daki mübhem ifadelerin ayrıntılarını İslama girmiş olan Ehl-i kitâba sorar ancak aldıkları cevaplar İslamın ruhuna bağdaşmıyorsa terk ederlerdi.[90] Sonraki dönemlerde sâhabenin vefatı ve İslam coğrafyasının genişlemesiyle isrâiliyat tefsirde daha sık görülmeye başlanmıştır.

Maide suresi 12. âyette وَلَقَدْ اَخَذَ اللهُ ميثَاقَ بَنِي اِسْرَٓايْلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقيبا *"Andolsun ki Allah İsrâiloğulları'ndan söz almıştı. Onlardan on iki de nakîb (temsilci) göndermiştik."*[91] âyetine ilişkin Begavî, gönderilen bu beldenin zorba insanların bulunduğu Eriha kenti olduğunu ve orada ʿUc b. Unuk adında, 3333 zira boylarında, başı göğe eren, denizin dibinden aldığı balığı güneşte kızartıp yiyen, Hz. Nuh tufanından kalma suyun dizlerine bile ulaşmadığı bir adama rast geldiklerini eserinde zikretmiştir.[92]

Ayrıca Suyutî İbn İshak'tan rivâyetle âyetteki 12 temsilciyi isimleri ve mensup olduğu kabileleriyle beraber eserinde zikretmiştir.[93] İbn Kesîr ise İbn İshak'tan aldığı rivâyette, 12 temsilcinin isimlerinin ve mensup olduğunu kabilelerin Tevrât'ta geçen isimlere muhalif olduğunu kendi eserinde belirtmiştir.[94]

---

[88] Öztürk, *"Mübhemâtü'l-Kur'ân" ve İmâmiyye Şiası",* 441.
[89] Ertuğrul Döner, "İsrâiliyyât Kavramının Oluşum Ve Olgunlaşma Süreci", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Eylül-2015), 16.
[90] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 1/67.
[91] el-Mâide 5/12.
[92] Ebû Muhammed Muhyissünne el-Ferrâ' el-Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* nşr. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-İhyâ'i-Turasi'l -Arabi,1420), 2/29.
[93] Suyutî, *Müfhimat*, 38.
[94] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm,* nşr. Şemsuddin Muhammed Hüseyn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye,1419), 3/38.

Zikredilen bu örneklerde mübhemâta dair rivâyetlerde Tevrât'ın ve dolayısıyla isrâiliyatın müfessirler tarafından kaynak olarak kullanıldığını ve bunları eserlerinde belirttikleri görülmektedir.

D. Bilimsel Veriler

Kur'ân'da bazı mübhem ifadelerin medlüllerini tayin etme noktasında zaman zaman bilimsel veriler kaynak olarak kullanılmıştır. Örneğin Furkân suresinde geçen وَهُوَ الَّذي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهٰذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخاً وَحِجْراً مَحْجُوراً *"O, birinin suyu lezzetli ve tatlı, diğerininki tuzlu ve acı olan iki denizi salıverip aralarına da görünmez bir perde ve karışmalarını önleyici bir engel koyandır.."*[95] âyetinde geçen "iki deniz" ifadesinden kastedilenin Saʿid d. Müseyyeb'den aktarılan bir rivâyette gök ve yer denizi olduğu ifade edilir.[96] Ancak yapılan araştırmalara ve coğrafi bulgulara bakıldığında yeryüzünde birbirine suları karışmayan iki farklı deniz olduğu kaynaklara geçmiştir. Nitekim ünlü bilim adamı Jacques Cousteau yapmış olduğu araştırmalarda Akdeniz ve Atlas Okyanusu'nun birleşme noktasında iki farklı su türünün birbirleriyle birleşmediğini keşfetmiştir. Ayrıca 1962 yılında Alman bilim insanları tarafından Mendep Boğazında yapılan incelemelerle buna benzer bir olayı müşahede etmişlerdir. Bu bilimsel veriler göz önünde bulundurulduğunda âyette kastedilen iki denizin, araştırmalarda gözlemlenen denizler olabileceği ihtimali daha uygun görülmektedir.[97]

E. Tarihi Veriler

Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen peygamberlerin ve önemli şahsiyetlerin hayatları, zalim kimselerle mücadeleleri, mensubu oldukları kavimlerin helâkı gibi kıssalar tarih içerisinde yaşanmış önemli olaylardır. Hiç şüphesiz bunlar belli bir zaman diliminde ve belli mekânlarda cereyan etmiş olaylardır. Bu kıssalardaki mübhemler zaman zaman tarihi veriler kullanılarak tayin edilmiştir. Bu konuda sahâbe ve tabiîn müfessirlerinden gelen rivâyetler çoğu zaman olaylar arasındaki geçen zaman dilimini tayin etmek için kullanılmıştır. Örneğin Kasas sûresi وَقَالَ فِرْعَوْنُ يٰٓا اَيُّهَا الْمَلَاُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِي *"Firavun; "Ey ileri gelenler! Sizin benden başka bir ilâhınız olduğunu bilmiyorum"*[98] âyetinde

[95] el-Furkân 25/53.
[96] Süyûtî, *Müfḥimât*, 76.
[97] Demirci, Muhsin,*Tefsir Usûlu*, 141.
[98] el-Kasas 28/38.

Firavun'un, kendisinden başka hiçbir ilâh tanımadığını Allah-u Teâla âyetinde belirtmiştir. Nâziât sûresinde geçen فَقَالَ اَنَا رَبُّكُمُ الأعلى *"Ben, sizin en yüce Rabbinizim!"*[99] sözüyle de Firavun'un sonradan Allah'ı ilah kabul ettiğini ancak şirkinden vazgeçmeyerek kendisini en yüce olarak ifade ettiği görülmektedir. Müfessirler burada Firavun'un kendisinden başka ilah olmadığını iddia etmesi ile daha sonra Allah'ı ilah kabul edip bununla beraber kendisinin en yüce İlah olduğunu iddia etmesi arasında kırk sene olduğunu belirtmişlerdir.[100]

Mübhemât ile ilgili tarihsel açıklamalarında zaman zaman farklı görüşler serdedildiği görülmektedir. Örneğin; Yusuf sûresi وَقَالَ لِلَّذي ظَنَّ اَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَاَنْسٰيهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهٖ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ *"Onlardan, kurtulacağına inandığı kişiye, "Efendinin yanında benden bahset" dedi. Fakat şeytan ona, efendisine Yûsuf'tan söz etmeyi unutturdu. Dolayısıyla Yûsuf birkaç sene daha zindanda kaldı"*[101] âyetinde Suyutî, Enes b. Mâlik'ten aldığı rivâyetle Hz. Yusuf'un zindanda kaldığı sürenin 7 sene olduğunu, İbn Âbbas'tan aldığı rivâyette ise 12 sene olduğunu eserinde zikreder.[102] Ayrıca İbni Kesîr, Dâhhak'tan aldığı rivâyette 14 sene olduğunu, Mücahîd ne Katâde'den aldığı rivâyette ise bu sürenin 3 veya 9 sene arasında değiştiğini eserinde belirtmiştir.[103]

1.6. Mübhemâtın Çeşitleri

Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi kendisiyle ne ifade edildiği tam olarak bilinmeyen kapalı ifadeleri konu edinmektedir. Mübhem ifadeler, şahıslara, görünmeyen varlıklara, insan topluluklarına, dünyadaki veya ahiretteki herhangi bir zamana-mekâna; ismi-i mevsûllerle, ism-i işaretlerle, zamirlerle, cins isimlerle ve belirsiz zaman ve mekân zarfları aracılığıyla işaret eden ifadelerdir.[104] Bunları örneklerle açıklamak faydalı olacaktır.

---

[99] en-Nâziât 79/25.
[100] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/415; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Berdûnî ve İbrahîm Itfeyyiş (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 13/288; Süyûtî, *Müfhimât*, 115.
[101] Yusuf 12/42.
[102] Suyutî, *Müfhimât*, 58.
[103] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 4/335.
[104] Demirci, *Tefsir Usûlu*, 136.

A. İsm-i Mevsûller

Kur'ân-ı Kerîm'de mübhem ifadelerin ekseriyetini ism-i mevsûller oluşturmaktadır.[105] İsmi-i mevsûller ancak kendisinden sonra gelen sıla cümleleriyle açıklık kazanırlar.[106] Ancak ismi-i mevsûl gramer olarak sıla cümlesiyle açıklığa kavuşmuş olsa da mübhem olan ifade mahiyet olarak her zaman açıklanmış olmaz. Örneğin; Âl-i İmrân sûresinde قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَى جَهَنَّمَ *"İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlûp olacaksınız ve cehenneme sürükleneceksiniz."*[107] ifadesinde الَّذِينَ ism-i mevsûlü, kendisinden sonran gelen كَفَرُوا ile açıklığa kavuşmuş ancak inkar edenlerin kimler olduğu yine mübhem bırakılmıştır. İlgili kaynak eserlere bakıldığında inkar edenlerin Bedir savaşından sonra anlaşmalarını bozan Benî Kaynuka Yahudileri olduğu görülmektedir.[108]

Kur'ân'daki kıssalarda bazı şahıslara ismi-i mevsûllerle işaret edilmesinin hikmetlerden biri kaynağı itibariyle Kur'ân'ın güvenilir olduğunu göstermektir. İsmi-i mevsûllerle Kur'ân'dan önceki yazılı veya sözlü kaynaklarda geçen peygamberlere veya şahsiyetlere atıf yapılarak Kur'ân'ın kaynağının da ilahî olduğu mesajı verilir.[109] Kur'ân'da isimleri açıkça zikredilen yahut ismi-i mevsûller, ism-i işaretler, zamirler ve künyelerle mübhem bırakılan şahısların çoğu Kitab-ı Mukaddes'te peygamber ya da önder şahsiyet olarak zikredilen kimselerdir.[110] Misal olarak, تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ *"İşte peygamberler! Biz, onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık. İçlerinden, Allah'ın konuştukları vardır. Bir kısmının da derecelerini yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa'ya ise açık deliller verdik ve onu Ruhu'l-Kudüs (Cebrail) ile destekledik."*[111] âyetinde hem İslamda hem de Yahudilikte peygamber olarak kabul edilen Hz. Musa'ya[112] من ismi-i mevsûlüyle işaret

---

[105] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 158.
[106] Tacettin Uzun, *Arapça Sarf Nahiv Terimleri Sözlüğü* (Konya: Damla Ofset A.Ş, 1997), 62.
[107] Ali İmran 3/12.
[108] Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el- Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl,* nşr. Muhammed Abdurrahman Merʿişî (Beyrut:Dâru'l-İhya'i-Turasi'l-ʿArabi,1418), 2/7; Süyûtî, *Müfhimat,* 23.
[109] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 158.
[110] Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen peygamberlerden Hz. Musa, Hz. İbrahim, Hz. İlyas, Hz. Elyasa ve Hz. Yunus haricindekiler Kitab-ı Mukaddeste bir peygamber olarak değil, önder şahsiyet olarak zikredilir. Bk. William m. Brinner, "İslam Ve Yahudi Geleneğinde Peygamberler ve Peygamberlik", çev. Salih İnci, *Rumeli İslam Araştırma Dergisi* 1/2 (Sonbahar 2018), 155.
[111] el-Bakara 2/253.
[112] Ömer Faruk Harman, "Mûsâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/2017.

edilmiş iken hem İslamda hem de Hristiyanlıkta Mesih[113] olarak nitelenen Hz. İsa'ya bizzat ismi ile işaret edilmiştir.

B. İsm-i İşaretler

Kur'ân-ı Kerîm'in kendine has üslûbunda, ilahî murad hasıl olduktan teferruat sayılabilecek şahıs veya mekân isimlerine yer verilmemiştir. Kaldı ki Kur'ân'ın üslûbundaki bu özellik ilahî mesajın evrensel olduğunun bir kanıtıdır. İsm-i işaretlerle muhatabın bilgisi olan bir şeye işaret etmek bu üslûbun bir parçasıdır. Bu şekilde iletilmek istenen mesaj muhataba veciz bir şekilde aktarır.[114]

Kur'ân-ı Kerîm'deki mübhemler için en fazla kullanılan ismi-i işaretlerden birine örnek olarak; وأُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" *"İşte onlar Rab'lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır."*[115] âyetindeki أُولَئِكَ ism-i işareti gösterilebilir. Âyetteki الَئِكَ ism-i işareti ile kastedilenler Arap olsun acem olsun insan olsun cin olsun tüm Allah'a inananlardır.[116]

C. Zamirler

Tüm dillerde zamirler ifadelerin ayrılmaz bir parçası olduğu gibi mübhemât adına edilen malûmatta zamirlerin büyük rolü bulunmaktadır. Zamirlerin mercinde müfessirler çoğu zaman muvafık olsa da farklı rivâyetlerin tercih edilmesi müfessirler arasında zaman zaman görüş ayrılıklarına sebebiyet vermiştir.[117]

Buna misal olarak Bakara sûresindeki ….الَّذينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَّاءَهُمْ *"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Böyle iken içlerinden birtakımı bile bile gerçeği gizlerler."*[118] âyetinde geçen يَعْرِفُونَهُ kelimesindeki zamirin merci hakkında müfessirlerin genelinden iki farklı kanaat sâdır olmuştur. Müfessirlerden Begavî, Zemahşerî, Kurtubî, Beyzâvî ve İbn Kesîr ilgili âyetteki zamirin Hz.Peygamber'e râci olduğunu rivâyetler etrafında ifade ederler.[119] Taberî ve Ebü'l-

---

[113] Ömer Faruk Harman, "Îsâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/473.
[114] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 157.
[115] el-Bakara 2/5.
[116] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 1/82.
[117] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 158.
[118] el-Bakara 2/146.
[119] Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 1/180; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 2/162; Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâfʿan ḥaḳāʾiḳı ġavâmiżi't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l el-'Arabiyye,1407), 1/204; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/112; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 1/333.

Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) ise âyetteki zamirin Mescid-i Harâma işaret ettiğini belirtirler.[120] Fahreddin Râzî her iki görüş hakkında birçok rivâyeti değerlendirir ve en muhtemel görüşün Hz. Peygamber'e işaret eden görüşün olduğunu aktarır.[121]

D. Cins İsimler

Özel isimlerin yerine cins isimlerin kullanılması Kur'ân'ın hitabının evrensel olduğunun bir göstergesidir. Cins isimler, kendi cinsinden bir ferde ait olmayıp hepsine şümul olan isimlerdir.[122] Kur'ân çoğu zaman şahıs isimleri yerine onun cins isimlerini kullanarak, sebebin hususiliği yerine mesajın umumiliğini ön plana çıkarır. Bu şeklide ilahî mesajın evrensel olduğu da pekiştirilmiş olur.

Cins isimler, Kur'ân'da marife ya da nekra şeklinde kullanılabilirler. Aynı şekilde tekil ya da çoğul olarak bulunabilirler. Kur'ân'daki cins isimler; kimi zaman şahısların yerine kimi zamana şehirlerin yerine kimi zamana da görünmeyen varlıkların yerine kullanılmaktadırlar.[123] Cins isimler geneli ifade etmek için kullanılmış olsa da mübhemâtü'l-Kur'ân ilminin amacı bu cins isimlerin medlulünü tespit etmektir. Şahıs için cins isimlerin kullanılmasına örnek olarak Yasin sûresi وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى *"Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi"* [124] âyetindeki رَجُلٌ kelimesi gösterilebilir. Taberî'nin beyanına göre buradaki şahıs Habîb b. Mer'î'dir.[125]

Görünmeyen varlıklar için kullanılan cins isimlere örnek olarak Sâ'd suresindeki أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيطانُ *"Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu"*[126] âyeti örnek olarak gösterilebilir. Buradaki الشَّيطانُ cins ismiyle Hz. Eyyûb'un hastalanmasına sebep olan şeytanın Muît olduğunu belirtmektedir.[127]

---

[120] Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1420/2000), 3/187; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳā'iḳu't-te'vîl,* nşr. Yusuf Ali Bedivî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi-Tayyib, 1419/1998), 1/141.

[121] Ebû Abdillâh Fahrüddîn et-Taberistânî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, (Beyrut, Dâru'l İhya'i-Turasi'l-Arabi,1420), 4/110.

[122] Uzun, *Arapça Sarf Nahiv Terimleri Sözlüğü*, 54.

[123] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, 160.

[124] Yâsîn 31/20.

[125] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/504.

[126] S'âd 38/41.

[127] Suyutî, *Müfhimât*, 94.

E. Belirsiz Zaman ve Mekân Zarfları

Zaman ve mekân zarfları da Kur'ân'daki mübhem ifadelerdendir. Belirsiz zaman zarfları arasında يَوْم zarfı Kur'ân'da en çok kullanılan zarflardan biridir. Bu zarf çoğu zaman kendisinden sonraki cümle ile açıklığa kavuşmaktadır. Örneğin; Bakara sûresi, 85, 113, 174, 212 âyetlerinde يَوْم kelimesinin kıyamet gününü ifade ettiği görülmektedir. Aynı sûrenin 203. âyetinde..وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ "*Sayılı günlerde Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip dönerse, ona günah yoktur."* âyetinde ise belirsiz olarak geçen يَوْمَيْنِ kelimesi herhangi bir ifade ile kayıtlanmamıştır. Nesefî buradaki iki gün ile kastedilenin bayramın iki ve üçüncü günleri olduğunu, ayrıca hacılardan acelesi olanların bu iki günde cemreleri bitirip üçüncü günün sonunda Mina'dan ayrılmalarına izin verildiğini belirtmiştir.[128]

Kur'ân'da mübhem olarak geçen mekân zarflarına örnek olarak Bakara sûresi أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاس *"Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin"*[129] âyetinde geçen حَيْثُ ifadesi gösterilebilir. Âyette geçen حَيْثُ ifadesiyle kastedileni o dönemin insanları bildiği için bu mekân ayrıca zikredilmemiştir. Ancak aradan asırlar geçip muhatap kitlenin değişmesiyle beraber, insanların akın ettiği yerler de değişmiştir.[130] Bu gibi mübhemlerin tespitinde herhangi bir nakil bulunmadığı müddetçe ilgili ifadeler mübhem kalmaya devam edecektir.

Mekân zarflarının yanında Kur'ân'da ayrıca ism-i mekân kalıpları ve mübhem mekânlar da bulunmaktadır. Tevbe sûresi وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا *"Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, mü'minler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Resûlüne karşı savaşanlara üs olsun diye bir mescit yapanlar vardır"*[131] âyetinde geçen مَسْجِد kelimesi ismi-i mekâna örnek gösterilebilir. Taberî, zarar vermek ve tefrikaya sebep olmak için inşa edilen bu mescidin Ensar'dan 12 kişi tarafından kendi yurtları olan Medine'de inşa edilen bir mescid olduğunu eserinde belirtir.[132]

---

[128] Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 1/73.
[129] el-Bakara 2/199.
[130] Albayrak, *Mübhemâtü'l-Kur'ân, 161.*
[131] et-Tevbe 9/107.
[132] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 14/468.

Mübhem mekânlara örnek olarak Bakara sûresindeki وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا *"Hani, şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin."*[133] âyetindeki الْقَرْيَةَ kelimesi gösterilebilir. İbn Kesîr kendisinin müşahede ettiği en sahih görüşe göre buranın Beyt-i Makdis olduğunu eserinde zikreder.[134]

[133] el-Bakara 2/58.
[134] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-ʿaẓîm,* 1/174.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜBHEM ŞAHISLARA İŞARET EDEN ÂYETLER

Müslümanların Medine'ye hicretlerinden önce muhatap oldukları kitlenin neredeyse tamamını Mekkeli müşrikler oluşturmaktaydı. Bundan dolayı hicret öncesi dönemde âyetler içerisinde bahsi geçen mübhem şahısların çoğunluğu Mekke'de bulunan Müslüman ve müşrikler oluşturmaktadır. Hicretten sonraki dönemde Müslümanlar, başta Yahudiler olmak üzere Ehl-i kitaptan birçok kabile ile ikili ilişkilerde bulunmuşlardır. Hicretten sonraki bu dönemde âyetler içerisinde mübhem olarak Müslümanlarla beraber çoğunlukla Yahudiler ve münafıklar bulunmaktadır. Hicretin öncesinde ve sonrasında özellikle kıssalarda önceki kavimlere, bu kavimlerin peygamberlerine ve bazı şahıslarına mübhem olarak işaret edilmiştir.

Yukarıda yapılan değerlendirmelere istinaden çalışmanın bu kısmında âyetler içerisindeki mübhem şahıslar inanç durumlarına göre kategorize edilerek medlülleri tayin edilmeye çalışılmıştır.

2.1. Müslümanlara İşaret Eden Âyetler

Bakara Sûresi 146. Âyet

اَلَّذينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَّاءَهُمْ وَاِنَّ فَريقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Böyle iken içlerinden birtakımı bile bile gerçeği gizlerler"[135]

Âyet-i kerîmede geçen يَعْرِفُونَهُ *"Onu oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar"* ifadesindeki zamirin kime veya neye râci olduğu konusunda temelde iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre zamir Kâbe'nin öteden beri inananların yöneldiği gerçek kıble oluşuna ve tahvilin (Mescid-i Aksa'dan Mescidi Haram'a dönüş) hak olduğuna işaret etmektedir.[136] İkinici görüşe göre ise zamir Hz. Peygamber'in işaret

[135] el-Bakara 2/146.
[136] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/148; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/189; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz,* 1/224.

etmektedir. İkinci görüşe göre Ehli kitabın evlatları gibi bildiği şey Hz. Muhammed'in nübüvvetir.[137]

Günümüze ulaşan en eski tefsirin müellifi olan Mukâtil b. Süleyman ve İbn Atıyye bu âyette mübhem zamirle kastedilenin Kâbe olduğunu belirtir.[138] Taberî, bu âyette her iki görüşü eserinde zikretmekle beraber zamirle kastedilenin Kâbe olduğunu ifade etmektedir.[139] Sonraki dönem müfessirlerin birçoğu mübhem bırakılan bu zamirden kastedilenin Hz. Peygamber'in nübüvveti olduğunu belirtmişlerdir. İmam Maturidî, Semerkandî, Saʿlebi, Begavî, Zemahşerî, Razî, Beyzavî, İbn-i Kesîr ve Elmalılı Ehl-i kitabın evlatları gibi bildikleri şeyin Hz. Peygamber'in nübüvveti olduğunu eserlerinde aktarmaktadırlar.[140]

Zamirle kastedilenin Kâbe olduğunu ifade edenlerin delilleri şunlardır;

1. Mukâtil b. Süleymân bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında senet belirtmeksizin şu rivâyete yer vermiştir; *"Yahudilerden Ebu Yasir, Kaʿb b. Eşref, Kaʿb b. Usayd, Selam bin Sûriya, Ebi'l Hukayk, Ebu Nâfi Hz. Peygamber'e 'Niçin taştan yapılmış bir yapıyı tavaf ediyorsunuz?' diye sorunca Hz. Peygamber; 'Siz de iyi biliyorsunuz ki Kabe'yi tavaf etmek haktır. Kâbe'nin Tevâtta ve İncil'de kıble olduğu yazılıdır. Fakat siz Allah'ın hak olarak bildirdiği bir şeyi gizliyor ve inkâr ediyorsunuz.'* Bu sözlerin ardından Selam bin Sûriya'nın; *'Biz kitabımızda hiçbir şeyi gizlemiyoruz'* ifadesi üzerine bu âyet nazil oldu."[141] Ayrıca İbni Atıyye aynı görüşü benimseyerek Mukâtil b. Süleymân'dan bu rivâyeti nakleder.[142]

2. Taberî eserinde; Katade, Rebi' b. Enes, Abdullah b. Abbas, Süddi, İbn-i Zeyd ve İbn-i Cüreyc'den gelen rivâyetlerle mübhem zamirden kastedilenin kıble olduğunu, Mücâhid ve Katade'den gelen rivâyetlerle de Hz. Peygamber olduğunu zikretmiştir.

---

[137] Ebu Mansur Muhammed el-Maturidî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* nşr. Mecdi Baslum (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/590; Ebü'l-Leys Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ es-Semerḳandî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1413/1993), 1/166; Ebu İshak Ahmed b. İbrahim Saʿlebi, *el-Keşf ve'l-Beyân,* nşr, Hâlid b. Avni el-Anzî vd. (Cidde: Daru't-Tefsir, 1436/2015), 4/193; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 1/180; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/204; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 4/111; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* 1/112; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* 1/333; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*,1/434.

[138] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/148; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz*, 1/224.

[139] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3/189.

[140] Maturidî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1/590; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/166; Saʿlebi, *el-Keşf ve'l-Beyân,* 4/193; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 1/180; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/204; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 4/111; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* 1/112; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* 1/333; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili*,1/434.

[141] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,*1/148.

[142] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz*, 1/224.

Ancak bir sonraki âyet olan اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ *"Hak (ancak) Rabbindendir. Artık, sakın şüpheye düşenlerden olma!"*[143] âyetini yorumlarken اَلْحَقُّ kelimesinden kastedilenin yine kıble olduğunu önceki âyet ile bağlantılı olarak belirtmiştir.[144]

Zamirin Hz. Peygamber'e râci olduğunu ifade edenlerin delilleri ise şunlardır:

1. İbn Abbas'dan nakledilen bir rivâyete göre Hz. Ömer Abdullah b. Selam'a *"Ey Abdullah, Allah Peygamberine 'Kendilerine kitap verilenler onu evlatları gibi bilirler' âyetini indirdi. Bu konuda ne dersin?* diye sordu. Abdullah b. Selam; *'Onu ilk gördüğümde kendi evladımı diğer çocukların arasında nasıl tanıyorsam, onu da öyle tanıdım. Ben onun peygamber oluşuna çocuğumun benden oluşundan daha eminim'* dedi. Hz. Ömer *"Nasıl olur?"* diye sorduğunda; *"Onun hak peygamber olduğuna şahadet ederim, kitabımızda sıfatları var, ama kadınların arkamızdan neler yaptığımızdan tam emin değiliz."* cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer; *'Ey İbn Selam, Allah seni muvafık kılsın!"* dedi.[145]

2. Fahreddin Râzî eserinde zamirlerin kendinden önce bahsi geçen bir şeye râci olduğunu ifade ederek bir önceki âyette geçen وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْض وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ اِنَّكَ اِذاً لَمِنَ الظَّالِمِينَ *"Ehl-i kitaba her türlü mûcizeyi getirsen onlar yine de senin kıblene asla dönmezler. Sen de onların kıblesine uymayacaksın. Onlar birbirinin kıblesine de uymazlar. Eğer sana gelen ilimden sonra onların arzusuna uyarsan, işte o vakit sen kesinlikle hakkı çiğneyenlerden olursun"*[146] haberlerle Hz. Peygamber'e ilim verildiği, bundan şüphe etmemesi gerektiği ve bu ilimden kastedilenin nübüvvet olduğunu belirtmektedir. Ayrıca يَعْرِفُونَهُ' kelimesindeki mübhem zamirin الْعِلْم kelimesine râci olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca zamirin önceki âyetlerle herhangi bir bağlantısının olmadığını da belirtmiştir. Bu konu hakkında farklı bir değerlendirmede bulunarak; Tevrat ve İncil'de Hz. Peygamber'in nübüvvetinin haber verildiğini ancak kıblenin tahviline hiçbir şekilde değinilmediğini belirterek bu zamirin Hz. Peygamber'in nübüvvetine hamledilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.[147]

---

[143] el-Bakara 2/147.
[144] Taberî, *Câmiu'l-beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* 3/189.
[145] Saʿlebi, *el-Keşf ve'l-Beyân,* 4/193; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr,* (Beyrut: Dar'ul-Fikr. ts.), 1/357.
[146] el-Bakara 2/145.
[147] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 4/111.

3. İbn Âşûr âyet-i kerîmedeki mübhem zamirin kıblenin tahviline râci olamayacağını ifade ederek 144. âyette geçen وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ *"Kendilerine kitap verilenler Onun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler"*[148] âyeti ile daha önce kıblenin hak oluşuna vurgu yapıldığını açıklamıştır. Aynı durumun 146. âyette geçen يَعْرِفُونَهُ kelimesi ile zikredilmesinin tekrar olacağını belirtmiş ve bu zamirin Hz. Peygember'in nübüvvetine raci olduğunu ifade etmiştir.[149]

4. Müfessirlerin çoğunluğu Ehl-i kitabın Hz. Peygamber'in sıfatlarını, nübüvvetini kendi kitaplarında geçtiği halde sakladıklarını belirterek bu zamirin Hz. Peygamber'in nübüvvetine işaret ettiğini ifade etmişlerdir.[150]

Mübhem zamirle işaret edilenin kıble olduğu görüşünü benimseyen müfessirlerin âyetin siyâk-sibâkından bu görüşe vardıkları söylenebilir. Âyetin sibâkında Hz. Peygamber'in Allah tarafından Mescid-i Aksa yönünden farklı bir kıbleye yönelmek için vahiy beklediği ve müjdenin kendisine verildiği bildirilmektedir.[151] Ayrıca hemen bir önceki âyette de Ehl-i kitabın asla Müslümanların kıblesine dönmeyeceği, Hz. Peygamber'in de onların kıblesine dönmeyeceği, eğer bunu yaparsa zalimlerden olacağı bildirilmektedir.[152] Sonraki âyette ise Ehl-i kitabın evlatları gibi bildiği bu şeyin hak oluşu ve Hz. Peygamber'in de bundan şüphe etmemesi gerektiği bildirilmektedir. Buradan hareketle evlatları gibi bildikleri şeyin kıble olduğu görüşünü benimsemişlerdir.

Bu konuda hakkında Fahreddin Râzî ve İbn Âşûr'un belirttiği gibi ilgili zamirin olduğu âyete gelindiğinde farklı konuya geçilmiş olması ihtimal dahilindedir. Özellikle Râzî zamirin önceki âyetteki الْعِلْمِ "ilim" kelimesine raci olduğunu belirterek kastedilenin Hz. Peygamber'in nübüvveti olduğunu ifade etmesi daha makul görünmektedir.

Konuya Arap dili kurallarına göre bakılacak olursa; 146. âyetteki يَعْرِفُونَه kelimesindeki zamirin 145. âyetteki قِبْلَة kelimesine râci olması dil kurallarına aykırı düşmektedir. Bu durumda قِبْلَة kelimesine dönen zamirin müennes olması gerekmektedir. Dolayısıyla aynı âyet içerisindeki الْعِلْمِ kelimesine râci olması gramer bakımından daha

---

[148] el-Bakara 2/144
[149] Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (Tunus: Daru't-Tunusiyye, 1984), 2/39.
[150] Maturidî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 1/590; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 1/166; Saʿlebi, *el-Keşf ve'l-Beyân,* 4/193; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 1/180; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/204; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 4/111; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* 1/112; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* 1/333; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'ân Dili,*1/434.
[151] el-Bakara 2/144.
[152] el-Bakara 2/145.

uygun görünmektedir. Bu durum zamirin Hz. Peygamber'in nübüvvetine râci olduğu görüşünü destekler mahiyette karşımızda durmaktadır.

Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde Mukâtil b. Süleymân ve Taberî'nin Kıble görüşünde yalnız kaldıkları söylenebilir. Sonraki dönem müfessirlerden Semerkandî, Saʿlebi, Begavî, Zemahşerî, Razî, Beyzavî, İbn-i Kesîr, İbn Âşûr ve Elmalılı; Tevrat ve İncil'de Hz. Peygamber'in nübüvvetinin haber verilmesinin bilinen bir gerçek olduğunu belirterek zamirin Hz. Peygamber'in nübüvvetinin hak oluşuna râci olmasını daha uygun görmüşlerdir.

Bakara Sûresi 204. Âyet

وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يُعۡجِبُكَ قَوۡلُهُۥ فِي ٱلۡحَيَوٰةِ ٱلدُّنۡيَا وَيُشۡهِدُ ٱللَّهَ عَلَىٰ مَا فِي قَلۡبِهِۦ وَهُوَ أَلَدُّ ٱلۡخِصَامِ

"*İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (Sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o, düşmanlıkta en amansız olandır."*[153]

Bu âyette من ism-i mevsûlü ile kastedilen şahıs hakkında müfessirlerin genel kabulü Sakīf kabilesinden Ahnes b. Şerîk olmakla birlikte eserlerine farklı rivâyetlere de yer vermişlerdir. Bu rivâyetler âyetin Recî' Vak'ası hakkında ileri geri konuşan kimseler hakkında veya münafıkların geneli hakkında nâzil olduğunu belirten rivâyetlerdir.

Ahnes b. Şerîk Sakīf kabilesinden olup Zühreoğullarıyla müttefik olan lider bir şahsiyettir. Azılı bir İslam düşmanı olmasına rağmen Bedir Gazvesi'ne katılmak istemediği gibi Zühreoğulları'nı da savaştan geri çevirmiştir. Bundan dolayı kendisine el-ahnes (geri çeviren) lakabı verilmiş ve bu isimle anılmıştır.[154] İslamın ilk yıllarında Müslümanlara çeşitli işkenceler yaptığı bilinmekle beraber Mekke'nin fethinde Müslüman olduğu ve Huneyn Gazvesi'ne katıldığı anlatılmaktadır.[155]

Ahnes b. Şerîk hakkında Süddî'den gelen rivâyete göre; giyimi-kuşamı güzel, konuşması tatlı ve daha önce İslamın azılı düşmanlarından olan Ahnes b. Şerîk, Medine'de Hz. Peygamber'in yanına gelip Allah'ı şahit tutarak İslamı seçtiği ve Hz. Peygamber'in de bu durumdan memnun kaldığı zikredilir. Rivâyetin devamında kalben

[153] el-Bakara 2/204.
[154] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 1/269.
[155] Ahmet Önkal, "Ahnes b. Şerîk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/174.

iman etmeyip Hz. Peygamber'e *"İslam için geldim, Allah da biliyor ki doğru söylüyorum"* dedikten sonra Hz. Peygamber'in yanından ayrılarak Müslüman bir topluluğa uğrayıp gizlice ekinlerini yakıp, hayvanlarını katlettiği ve bunu üzerine bu âyetin nâzil olduğu anlatılmaktadır.[156]

Taberî, yukarıda zikredilen üç görüşü de eserinde bulundurmakla birlikte ilk sıraya Ahnes b. Şerîk'i almıştır.[157] Müfessirlerden Semerkandî, Saʿlebî, Begavî, Zemahşerî ve Nesefî, bu âyetteki من ism-i mevsûlü ile Ahnes b. Şerîk'e işaret edildiğini eserlerinde tek görüş olarak belirtmişlerdir.[158] Müfessirlerden bazıları ise Ahnes b. Şerîk hakkındaki rivâyetleri zikretmekle ile birlikte münafıkların geneli hakkında nâzil olduğunu belirten rivâyetleri de eserlerine almışlardır.[159] Ayrıca Recî' olayında şehit düşen kişiler hakkında; *"Ne evlerinde kalabildiler ne de arkadaşlarının (Hz.Muhammed'in) risaletini götürebildiler"* diyen münafıklar hakkında nâzil olduğunu bir diğer görüş olarak zikretmişlerdir.[160]

Fahreddin Râzî âyette zikredilen vasıfların genel bir ifade olduğunu belirterek âyette bahsi geçen şahsın Ahnes b. Şerîk olmadığını ifade etmiştir.[161] Râzî eserinde Ahnes b. Şerik'in Bedir Gazvesi öncesinde kendi kabilesinin müttefiki olan Zühreoğulları'nı savaşmaktan alıkoyduğunu zikrettikten sonra "Neden böyle güzel bir işi yapan şahsı Allah kötülesin ki?" diyerek âyetteki mübhem şahsın Ahnes b. Şerik olamayacağını ifade etmiştir. Diğer müfessirlerin aksine Süddî'den gelen rivâyeti de eserine almamıştır.[162]

Ancak âyetin siyâkına bakıldığında Süddî'den gelen bu rivâyetin âyetle muvafık olduğu görülecektir. Çünkü bir sonraki âyette; وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ *"O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez."*[163] Ahnes b. Şerîk'in ekinleri yıkıp hayvanları telef ettiğine işaret edilmektedir. Müfessirlerin konu ile

---

[156] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 4/229; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 1/195; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* 5/271.
[157] Taberî, *Câmiu'l-beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* 4/229.
[158] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş*, 1/196; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 5/269; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/262; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/251; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/174.
[159] Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 1/266; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 1/279; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 3/15; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm,* 1/420.
[160] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 3/15; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* 1/420.
[161] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 5/344.
[162] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 5/344.
[163] el-Bakara 2/205.

değerlendirmeleri ve Süddi'den gelen rivâyet göz önünde bulundurulduğunda Ahnes b. Şerik görüşü kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Bakara Sûresi 207. Âyet

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ وَاللهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ

"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder. Allah, kullarına çok şefkatlidir."[164]

Bu âyet-i kerîme mushaf sırasına göre Ahnes b. Şerik'e işaret eden âyetlerden sonra gelmektedir. Önceki âyette *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider"* ifadesiyle kötü vasıflı biri tahkir edilirken bu âyette *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder"* ifadesiyle de sâlih kimselerden bahsedildiği aşikardır.

Bu âyette من ism-i mevsûlü ile kime ya da kimlere işaret edildiği hakkında müfessirlerin görüşlerini iki başlıkta değerlendirmek mümkündür. Birinci görüşe göre âyet Suheyb b. Sinan hakkında nâzil olmuştur ki müfessirlerin çoğunluğu bu görüşü benimsemiştir. İkinci görüşe göre ise Recî' Vak'asında şehit olan sahabeler hakkında nâzil olmuştur.

Suheyb b. Sinân'ın asıl adı Umeyre'dir. Küçük yaşta Bizanslılara esir düşmüş ve adını Suheyb olarak değiştirmişlerdir. Hz. Peygamber ona Ebu Yahya künyesini verse de daha çok Suheyb-i Rûmî olarak bilinmiştir. Mekke'ye köle olarak satılan Suheyb ilk olarak Abdullah b. Cüd'ân et-Teymî'nin kölesi olmuş daha sonra Abdullah b. Cüd'ân'ın halîfi (müttefiki) olarak Mekke'de hayatına devam etmiştir. Müslüman olduktan sonra türlü türlü işkencelere maruz kalmış ve müşrikler hicret etmesine izin vermemiştir. Bundan dolayı en son hicret edenler arasındadır. Hicretten sonra da Hz. Peygamber ve sahabeler tarafından büyük itibar görmüştür. Hz. Ömer vefatından önce devlet işlerini yürütmesi ve namaz kıldırması için yerine onu bırakmıştır. Hz. Ömer'in vefatında da cenaze namazını kıldıran Suheyb, hicretin 38. yılında vefat etmiştir.[165]

[164] el-Bakara 2/207.
[165] Mehmet Efendioğlu, "Suheyb b. Sinân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 37/476.

Müfessirler ilgili âyetteki من ism-i mevsûlü ile kastedilen şahsın Suheyb b. Sinân olduğunu belirtmişlerdir.[166] Müfessirlerin eserlerine aldıkları rivâyete göre; Medine'ye hicret etmek isteyen Suheyb'i müşrikler yakalayıp esir aldıklarında Süheyb onlara şöyle demiştir; *"Ben yaşlı bir adamım, sizin dostunuz olsam faydam olmaz düşmanınız olsam zararım olmaz. Ayrıca benim malımda gözünüzün olduğunu biliyorum. Yolculuk için ihtiyacım dışında tüm malım sizin olsun. Ancak hicretime ve namazıma karışmayın."* Bunun üzerine düşünen müşrikler bu teklifi kabul edip ve Suheyb'i serbest bırakmışlardır. Hicret edip Medine'ye vardığında onu sahabeden bazı kimseler karşılamış ve ona *"Ticaretin kazançlı oldu"* diyerek bu âyetin nazil olduğunu bildirmişlerdir.[167]

Müfessirler bu âyette mübhem bırakılan şahsın Suheyb b. Sinân olduğuna dair hemfikirdirler. Taberî, Suheyb b. Sinân ile ilgili rivâyetleri zikretmekle beraber bu âyetin belirli bir sebeb-i nüzûlü olmadığını tüm Müslümanlara şamil olarak nâzil olduğunu belirtir.[168] Meşhur tarihçi İbn Hişâm Bakara 204-207. âyetlerinin tamamının Recî' Vaka'sında gerçekleşen olaylar üzerine nazil olduğunu belirtir.[169] Ancak âyetlerin tamamına bakıldığında ve müfessirlerin genel kanaati göz önünde bulundurulduğunda bu âyetlerin gerçekleşen bir faciayı anlatmaktan ziyade iki farklı durum veya şahıstan bahsettiği görülmektedir. Ayrıca facîr kimselerden sonra sâlih kimseleri zikretmesi ya da cehennemliklerden bahsedildikten sonra cennetliklerden bahsedilmesi Kur'ân-ı Kerîm'in genel üslubundandır. 204. âyette kötü bir kimseden sonra 207. âyette sâlih bir kimseden bahsedilmesi bu üslûbun bir örneği olarak görülebilir. O halde bu âyette mübhem bırakılan şahısın müfessirlerin genel kanaati olan Suheyb b. Sinân olduğu söylenebilir.

Âl-i İmrân Suresi 86. Âyet

كَيْفَ يَهْدِي اللهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ ايمَانِهِمْ وَشَهِدُوا اَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

---

[166] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/179; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 4/250; Maturidî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 2/102; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys,* 1/196; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 5/300; Ebü'l-Hasen Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿUyûn,* nşr. Abdukmaksud b. Abdurrahim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, ts.), 1/267; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/251; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 5/357; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/265; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* 1/421.

[167] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/179; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 4/250; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys,* 1/196; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/251; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 5/357; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/265; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* 1/421.

[168] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/250.

[169] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye,* nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut, Dar'ul-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990), 3/129.

"İman ettikten, Peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir? Allah, zalim toplumu doğru yola iletmez."[170]

Bu âyette قَوْمًا cins ismiyle mübhem bırakılan bir topluluktan bahsedilmektedir. Kendisinden sonra gelen sıfat cümlesiyle de bu kimselerin Müslüman olduktan sonra tekrar küfre düştükleri anlaşılmaktadır. Müfessirlerin bu âyetteki قَوْمًا cins ismiyle kimlerin mübhem bırakıldığı hususunda toplamda üç görüş etrafında birleşmişlerdir:

Birinci görüş olarak müfessirler Hâris b. Süveyd el-Ensarî hakkında nâzil olduğunu belirtirler. Bu şahıs Müslüman olduktan sonra irtidat etmiş ve hakkında bu âyet nâzil olmuştur. Daha sonra pişmanlığını bildirip affetmesi için kendi yerine kavmini Hz. Peygamber'e göndermiş ve kendisi hakkında *"Ancak bundan sonra tövbe edip kendilerini düzeltenler müstesnadır. Çünkü Allah, çok affeden ve çok merhamet edendir."*[171] âyeti nâzil olmuştur.[172]

İkinci bir görüş olarak müfessirler buradaki mübhem kişilerin farklı râvilerden gelen rivâyetlerle Hâris b. Süveyd el-Ensarî ile beraber sayıları 3 ila 15 arasında değişen mürted kimseler olduğunu belirtirler. Hâris tövbe ettikten sonra mürted olan kimselerden de tövbe edenler olmuş ve en son Mekke'nin fethinde Müslüman olmuşlardır.[173]

Üçüncü olarak müfessirlerin bir kısmı bu âyetteki mübhem kimselerin Ehl-i kitaptan olduğunu belirten rivâyetleri zikretmişlerdir. Bu rivâyetlerde Ehl-i kitabın, kitaplarında Hz. Peygamber'in geleceğini ve sıfatlarının neler olduğunu bildikleri fakat o gelince bile bile inkâr ettikleri böylece Hz. Peygamber'e iman etmişken sonradan inkâr ettikleri anlatılmaktadır.[174]

Arapçada bir arada bulunan insan topluluğu anlamına gelen قَوْمًا kelimesi Kur'ân'da da "insan topluluğu" manasında kullanılmaktadır. [175] Bu itibarla âyette قَوْمًا kelimesi ile

---

[170] Âl-i İmrân 3/86.
[171] Âl-i İmrân 3/89.
[172] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/572; Saʿlebi, *el-Keşf ve'l-Beyân,* 8/487; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz,* 1/468.
[173] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/574; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ* 1/220; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿUyûn,* 1/408; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl,* 1/466; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/381; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 8/283; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 3/303.
[174] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/574; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿUyûn,* 1/408; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz,* 1/467.
[175] İbrahim Mustafa vd.,"k-v-m" el-Muʿcemü'l-vasîṭ, 768;

birden fazla kişinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Hâris b. Süveyd el-Ensarî ile ilgili rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda onunla beraber irtidat eden bir grup insanın da bulunduğu daha muhtemel görünmektedir. İlgili âyetten hemen sonra gelen أُوْلَٰٓئِكَ جَزَآؤُهُمْ اَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ *"İşte onların cezası; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetinin üzerlerine olmasıdır"*[176] âyetindeki zamir ile mürted bir topluluktan bahsedildiği kesinlik kazanmaktadır.

Âyetteki mübhem şahısların Ehl-i kitaptan olduğunu müfessirler eserlerine almışlarsa da tercih edilen görüş olmamıştır. Taberî, iman ettikten sonra inkâr eden bu kimselerin Ehl-i kitap olmasının âyetin zahirine daha uygun göründüğünü belirtse de diğer görüşte olanların tefsir kabiliyetlerinin daha iyi olduğunu ifade ederek Ehl-i kitap görüşünü terk etmiştir.[177]

Müfessirlerin eserlerine aldıkları rivâyetlerde Hâris'den sonra bir grubun daha pişman olup tövbe ettiği ve Allah tarafından affedildikleri anlatılmaktadır.[178] Taberî'nin yukarıdaki değerlendirmesine müfessirlerin eserlerine aldıkları bu rivâyetlere ve âyetin devamında gelen اِلَّا الَّذينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُوا فَاِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحيمٌ *"Ancak bundan sonra tövbe edip kendilerini düzeltenler müstesnadır. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir"* âyetine bakıldığında Hâris b. Süveyd el-Ensarî ile beraber bir grup insanın irtidat ettiği sonra pişman olup tövbe ettiği ve Allah tarafından affedildikleri anlaşılmaktadır.

Nisâ Sûresi 100. Âyet

وَمَن يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ يَجِدْ فِي ٱلْأَرْضِ مُرٰغَمًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَن يَخْرُجْ مِنۢ بَيْتِهِۦ مُهَاجِرًا إِلَى ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ ثُمَّ يُدْرِكْهُ ٱلْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُۥ عَلَى ٱللَّهِ وَكَانَ ٱللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا

"Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allah'a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah'a düşer. Allah, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir"[179]

---

[176] Âl-i İmrân Suresi 3/87.
[177] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/575.
[178] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/574; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş* 1/220; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿUyûn,* 1/408; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl,* 1/466; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/381; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 8/283; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 3/303.
[179] en-Nisâ 4/100.

Âyet-i kerîmede hicret eden mü'minin güzellikler göreceğinden ve hicreti esnasında vefat eden kimseye Allah tarafından mükâfat verileceğinden bahsedilmektedir. Müfessirler bu âyette ikinci مَن ism-i mevsûlü ile işaret edilen şahsın, hicreti esnasında vefat eden Hüzâa kabilesine mensup Damra b. 'İys olduğunu ifade etmişlerdir.[180]

Rivâyet edildiğine göre hasta ve yaşlı bir kimse olan Damra b. 'İys Müslüman olduktan bir süre sonra hicret emri gelmiş fakat hastalığı ve yaşlılığı sebebiyle Mekke'de kalmaya devam etmiştir. Özürsüz olarak hicret etmeyenleri kınayan "Mü'minlerden özür sahibi olmaksızın (cihattan geri kalıp) oturanlarla, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler eşit olamazlar…."[181] âyeti ile sonraki âyetler nâzil olunca hasta ve yaşlı olmasına rağmen hicret etmeye karar vermiştir. Evlatlarının yapmış olduğu bir sedye ile yola çıkmışlardır. Medine'ye varmadan Ten'im denilen yerde hastalığı şiddetlenen Damra b. 'İys Resûlullah'a ve getirdiği her bir şeye biat ettiğini ifade ederek orada vefat etmiştir. Bu haber Medine'ye ulaşınca sahâbilerin "Medine'ye varsaydı ecri tam olurdu" demeleri üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[182]

Tevbe Sûresi 40. Âyet

إِلَّا تَنصُرُوهُ فَقَدۡ نَصَرَهُ ٱللَّهُ إِذۡ أَخۡرَجَهُ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ ثَانِيَ ٱثۡنَيۡنِ إِذۡ هُمَا فِي ٱلۡغَارِ إِذۡ يَقُولُ لِصَٰحِبِهِۦ لَا تَحۡزَنۡ إِنَّ ٱللَّهَ مَعَنَا

"Eğer siz ona (Peygamber'e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, "Üzülme, çünkü Allah bizimle beraber" diyordu..."[183]

Tevbe sûresi bütün halinde Medine'de nâzil olan en son sûredir. Müşrik ve münafıkların şirkten ve nifaktan kurtulmaları için tövbe etmeleri gerektiğinden bahsettiği için bu isimle müsemma olmuştur. Ayrıca "hiçbir münakaşa ve tartışma olanağı bırakmaksızın yükümlülük kabul etmeyen uyarı" manasına gelen berâe kelimesinden dolayı berâe isimiyle de anılmıştır. Tevbe sûresi ilk olarak Müslümanların hakimiyetini

[180] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 9/114; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/332; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 10/559; Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm ve's-sebʿi'l-meṯânî,* nşr. Ali Abdilbârî Atiyye (Beyrut: Dâr'ul-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 3/124; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 3/74.
[181] en-Nisâ 4/95.
[182] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/332; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 10/559; Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî,* 3/124; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 3/74.
[183] Tevbe Sûresi 9/40.

vurgulayan daha sonra uzunca münafıklardan ve onların kirli oyunlarından bahseden ve son kısımda mü'minlerin samimiyetini vurgulayan bir muhtevaya sahiptir. Tevbe sûresi ayrıca mevsimin en sıcak ve hurma hasadının yaklaştığı bir dönemde 40.000 kişilik Bizans ordusuna düzenlenecek olan seferde bazı Müslümanların isteksiz olmasından, buna rağmen uyarı ve teşviklerle sefere katılmalarından bahsetmektedir.[184]

Bu âyette ise Hz. Peygamber'in en sadık arkadaşlarından biri olan Hz. Ebû Bekir ile birlikte hicret yolculuğuna çıkmasından, müşriklerin takibinden kurtulmak için bir mağaraya sığınmalarından ve o esnada müşriklerin onları öldürmek için mağaranın ağzına kadar gelmelerinden bahsetmektedir. Müşrikler mağaranın içerisinde birilerinin olmasından şüphelenirken Hz. Peygamber Hz. Ebû Bekir'i Allah'ın yardımının ve korumasının kendileri üzerinde olduğunu belirterek onu teselli etmekteydi.[185] Hiç şüphesiz bu âyette sefere çıkma hususunda içinde şüphe ve tedirginlik olan mü'minlere bir mesaj bulunmaktadır.

Âyet-i kerîmede صاحب (arkadaş) cins ismiyle mübhem bırakılan şahsın Hz. Ebû Bekir olduğuna dair bütün müfessirler hemfikirdirler. Mekke'ye bir saat mesafede bulunan Sevr dağındaki mağaranın ağzına kadar gelen müşriklerin kendilerini fark etmesinden korkan Hz. Ebû Bekir; *"Ya Resûlullah bunlardan biri ayağını kaldırsa (içeriye baksa) bizi görecekler"* diyerek endişeye kapılmış Hz. Peygamber ise; *"Üçüncüleri Allah olan iki kişi hakkında ne düşünebilirsin"* diyerek onu teselli etmiştir.[186]

Tevbe Sûresi 118. Âyet

وَعَلَى ٱلثَّلَٰثَةِ ٱلَّذِينَ خُلِّفُواْ حَتَّىٰٓ إِذَا ضَاقَتۡ عَلَيۡهِمُ ٱلۡأَرۡضُ بِمَا رَحُبَتۡ وَضَاقَتۡ عَلَيۡهِمۡ أَنفُسُهُمۡ وَظَنُّوٓاْ أَن لَّا مَلۡجَأَ مِنَ ٱللَّهِ إِلَّآ إِلَيۡهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيۡهِمۡ لِيَتُوبُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ هُوَ ٱلتَّوَّابُ ٱلرَّحِيمُ

"Savaştan geri kalan üç kişinin de tövbelerini kabul etti.15 Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkmış, böylece Allah'(ın azabın) dan yine O'na sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski

[184] Bekir Topaloğlu, "Tevbe Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/585.
[185] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 4/388.
[186] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 14/259; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 2/59; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 13/375; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/350; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 16/50; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 4/388.

hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir."[187]

Tevbe sûresinin bu ikinci kısmında Bizans ordusuna düzenlenecek olan seferde münafıkların sefere katılmamalarından dolayı Hz. Peygamber'in hiçbir şekilde af dilemeyeceğinden, hastalık ve güçsüzlükten dolayı savaşa katılmayanların ise sorumlu tutulmadıklarından bahsedilmektedir. Ayrıca herhangi bir bahanesi olmaksızın sefere katılmayan Müslümanların sonradan tövbelerinin kabul edildiğinden bahsedilmektedir. Yukarıda zikredilen âyette ise bu durumların aksine mazeretleri olmadığı halde Tebük Seferine katılmayan üç kişinin durumundan bahsetmektedir.[188]

Aynı sûrenin 106. âyetinde Tebük Gazvesi'ne katılmayan mü'minlerin durumları hakkında; *"Bir diğer grubun durumu ise Allah'ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir. Allah bilen ve hikmetle yönetendir"*[189] buyurularak onlar hakkındaki hükmün ertelendiği görülmektedir. Bu âyetten elli gün sonra hükmü ertelenen bu üç kimsenin tövbelerinin kabul edildiği ise 118. âyette müjdelenmektedir.[190]

Müfessirlerin ittifakıyla bu üç kişi Ensar'dan Kâ'b b. Mâlik, Hilâl b. Ümeyye ve Mürâre b. Rebî'dir.[191] Müfessirlerin Kâ'b b. Mâlik'ten aldıkları rivâyette Kâ'b; kendisinin Akabe ehlinden olduğunu Tebük haricinde bir de Bedir'e katılamadığını ifade etmiş ancak Bedir'e katılamayanların herhangi bir şekilde itap edilmediğini söylemiştir. Bedir'de ise Hz. Peygamber'in Kureyş kervanı üzere yürüme niyetiyle yola çıkıp düşman ile hesapsız bir şekilde karşılaşmasından dolayı katılamadığını ancak Akabe'de bulunmanın Bedir'de bulunmaktan daha evla olduğunu söylemiştir. Tebük Gazvesi'ne çıkılacağı zaman diğer savaşlardaki durumuna nazaran kendisinin daha güçlü ve maddi durumunun daha iyi olduğunu ifade etmiştir. Bu savaşın yılın en sıcak zamanında, uzun bir çöl yolculuğuyla ve kalabalık bir düşmana karşı yapılacağından dolayı Hz. Peygamber seferi günler öncesinden haber etmiş ve gidilecek mevkiyi de göstermiştir. İnsanlar savaş

---

[187] et-Tevbe 9/118.
[188] Bekir Topaloğlu, "Tevbe Sûresi", 40/585.
[189] et-Tevbe 9/106.
[190] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 4/463.
[191] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 14/544; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/93; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 14/114; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/397; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/93; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 2/318; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 16/164; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 3/101; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 4/463.

için hazırlık yapmasına rağmen kendisi hazırlıkları tehir etmiş hatta birkaç defa askerlerle beraber hazırlanmaya gitmişse de hiçbir şey yapmadan geri gelmiştir. Bir sabah ansızın ordunun yola çıktığını görmüş arkalarından yetişme düşüncesiyle hazırlık yapmak istemiş fakat tekrar hiçbir şey yapmadan geri dönmüştür. Ordu savaşa çıktıktan sonra Medine sokaklarında dolaşırken geriye kalanların ya münafık ya da sakat kimselerden olduğunu farketmiş ve bundan dolayı nedamet duymuştur. Ordu seferden döndükten sonra Hz. Peygamber'in kendisini sorduğu haberi gelmiş ve Hz. Peygamber'e nasıl bir cevap vereceğini bilememiştir. Hz. Peygamber âdeti üzerine seferden sonra mescide gelip iki rekat namaz kılmış ve sefere katılamayan yaklaşık seksen kişinin mazeretlerini dinleyip zâhire riâyet ederek özürlerini kabul edip onlar adına istiğfar dilemiştir. Kâ‘b, Hz. Peygamber'e yalan söylemekten ve yalanının Allah tarafından ortaya konulmasından korktuğu için Hz. Peygamber'e özürsüz olarak sefere katılmadığını söylemiştir. Hz. Peygamber Kâ‘b’ı tasdik etmiş ancak hükmün Allah tarafından geleceğini ifade ederek kalkmasını istemiştir. Akrabaları, bir bahane ileri sürüldüğü takdirde Hz. Peygamber'in bu bahaneyi kabul edip istiğfar ettiğini belirterek Kâ‘b’a sitem etmişlerdir. Hatta Kâ‘b bir bahane bulup tekrar Hz. Peygamber'in yanına gitme düşüncesine girmiş ancak kendisi haricinde Bedir ehlinden Hilâl b. Ümeyye ve Mürâre b. Rebî‘’nin de sefere bahanesiz katılmadığını öğrenince bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Hz. Peygamber'in emri üzere insanlar bu üç kişiden uzaklaşmış ve tüm bağlarını koparmıştır. Artık Medine bu üç kimse için yabancı bir şehir haline gelmiştir. Diğer iki kişinin aksine Kâ‘b, evden çıkmış cemaatle namazlara katılmış hatta karşılık alamasa bile sürekli Hz. Peygamber'e selam vermiştir. Bu yalnızlıktan iyice bunaldığı bir sırada bir de Gassani melikinden Gassanilere katılması için mektup almıştır. Düşmanın bile kendisine yaranma gayretini gören Kâ‘b ‘ın üzüntüsü perçinleşmiş ve bu mektubu yakmıştır. Kırk gece geçtikten sonra Hz. Peygamber tarafından bu üç kişinin hanımlarından uzak durmaları emri gelince hanımını ailesinin evine yollamıştır. Nihayet bu üç kişiye ellinci günün sabahında tövbelerinin kabul edildiğine dair müjde gelmiştir. Kâ‘b üzerindeki elbiseleri müjdeyi getiren kişiye hediye ederek emanet bir elbise ile Hz. Peygamber'in yanına gitmiş ve başta Talha b. Ubeydullah olmak üzere insanlar onu tebrik etmiştir. Hz. Peygamber'in tebriğin aldıktan sonra Hz. Peygamber'e bu müjdenin kendisinden mi yoksa Allah tarafından geldiği sormuş ve Allah tarafından olduğu cevabını almıştır. Malının hepsini sadaka vermek istemiş fakat Hz. Peygamber'in tavsiyesi üzerine Hayber’deki malları hariç kalanını hibe etmiştir. Kâ‘b, doğru söylediği için bu lütfa kavuştuğunu ifade etmiş ve yalandan mazeret

beyan edenlerin *"Siz seferden döndüğünüzde yemin ederek mazeret uyduracaklar.."* âyeti ile helak olduğunu söylemiştir. Ayrıca kedisi gibi geride kalan iki kişi hakkında âyette geçen خُلِّفُو ifadesinin savaştan geri kalma manasında olmadığını hükümleri irca edilenler manasında olduğunu ifade etmiştir.[192]

Nahl Sûresi 106. Âyet

مَنْ كَفَرَ بِاللهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ اِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْايمَانِ وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah'tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır."[193]

Nahl sûresi mekkî bir sûre olup mushafa göre on altıncı, nüzule göre yetmişinci sûredir. Son üç âyetin Medine'de nâzil olduğu söylenmektedir.[194] Bu bilgiler yukarıdaki âyetin mekkî âyetler olduğunu dolayısıyla da hicretten önce nâzil olduğunu göstermektedir.

Müfessirler bu âyette مَنْ ism-i mevsûlleri ile kimlerin mübhem bırakıldığına dair birkaç görüş belirtmişlerdir. Müfessirler eserlerine aşağıdaki görüşleri almışlardır:

Bazıları bu âyetteki mübhem şahısların Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Mıkyas b. Dubabe, Abdullah Enes b. Hanzal, Tu'me b. Ubeyrık hakkında nâzil olduğunu ifade etmiştir. Buradaki isimler arasında kalbinde iman olanlar istisna ederek kimlerin ikrah ile kimlerin isteyerek küfür sözünü söylediklerini belirtmemişlerdir.[195]

Âyette birinci ism-i mevsûl olan من ile kalbi iman ile dolu olduğu halde küfre zorlanan kimseler hakkında da birkaç rivâyet bulunmaktadır. Müfessirlerin Mukâtil b. Süleymân'dan aldıkları rivâyete göre bu kimse Amr b. Hadramî'nin kölesi Cebr'dir. Yahudi olmasına rağmen Kur'ân'da geçen Hz. Yusuf ve kardeşleri hakkındaki kıssayı

---

[192] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 14/549-557; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/93-96; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 14/110-119; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 4/460-464.
[193] en-Nahl 16/106.
[194] Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 1918.
[195] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/489; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 3/217; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* 2/587.

duyup Müslüman olmuş ancak efendisi Amr b. Hadramî onu tekrar Yahudi olmaya zorlamıştır.[196]

Yine bu ism-i mevsûl ile kastedilen bu kimsenin Ayyâş b. Ebû Rebîa olduğunu rivâyet edenler de olmuştur.[197] Ebû Cehil'in ana bir kardeşi olan Ayyâş, Müslüman olduktan sonra önce Habeşistan'a daha sonra Medine'ye hicret etmiştir. Ancak Ebû Cehil onu tekrar Mekke'ye getirmek için bir yalan uydurup yola düşmüş ve ona annesinin yas tuttuğunu eğer Mekke'ye tekrar dönmezse saçını taramayacağına ve gölgelenmeyeceğine dair yemin ettiğini söylemiştir. Bu duruma dayanamayan Ayyâş, Hz.Ömer'in ısrarlarına rağmen tekrar Mekke'ye dönmeye karar vermiştir. Yola çıktıktan sonra Medine'ye dönmemesi için hapsedilmiştir. Esaretten kurtulmak için ikrah altında küfür sözlerini söyleyerek onlardan kurtulan Ayyâş hakkında da bu âyetin nâzil olduğu rivâyet edilmiştir.[198]

Müfessirlerden bazıları bu âyetteki ism-i mevsûlleri ayırmaksızın Ammâr b. Yâsir ve onun gibi mazlum Müslümanlar hakkında nâzil olduğunu rivâyet etmişlerdir. Mekke'de müşrikler Müslüman olan bu kimselere çeşitli işkenceler yaparak inkâra zorlamışlar ve Ammâr'ın annesi Sümeyye ve babası Yasir yapılan işkenceler sonucu İslamın ilk şehitleri olmuşlardır. Ammâr ise işkencelere dayanamayarak kalbi imanla dolu olduğu halde istenilen sözleri söylemiş ve bu durumdan utanç duyarak Hz. Peygamber'in yanına gitmiştir ve bu âyet nâzil olmuştur.[199]

Müfessirler âyetteki ikinci ism-i mevsûl olan من ile kalbini küfre açan kimsenin Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh olduğunu söylemişlerdir.[200] Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in ne zaman Müslüman olduğu bilinmemekle beraber Medine'de bir dönem vahiy kâtipliği yaptığı daha sonra âyetleri kendi isteğine göre değiştirdiğini iddia ederek müşriklerin safına tekrar döndüğü bilinmektedir. Fetih günü kanı heder edilecekler arasında Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh de bulunmaktaydı. Ancak Hz. Osman'a sığınarak Hz. Peygamber'den

[196] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/489; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/293; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 16/139; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/98; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 14/292.
[197] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 16/138; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* 2/587.
[198] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 16/138.
[199] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* 17/304; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 3/217; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/98; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/422; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* 3/586; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 2/235; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 14/292.
[200] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/489; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/293; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* 2/586.

kendi adına özür dilemesini ve kendisine şefaat etmesini istemiş ve özrü kabul etmiştir.[201] Mukâtil b. Süleymân bundan sonraki üç âyette bu şahıstan bahsedildiğini ifade etmiştir.[202]

Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in Medine'de vahiy katipliği yapmış olması hicretten önce nâzil olan bu âyetlerde bahsi geçen kişi olmasını imkânsız kılmaktadır. Çünkü o hicretten önce değil hicretten sonra vahiy kâtipliği yaparken irtidat etmiştir. Hicr sûresinin bu âyeti ise mekkî ayetler arasındadır.[203]

Âyetin siyakında 110. âyete kadar bu kimsenin dünya hayatını tercih etmesinden, kalbinin mühürlenmesinden, ahirette payının olmamasından bahsedilmektedir. 110. âyete gelindiğinde ise ثُمَّ اِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ *"Sonra şüphesiz ki Rabbin, eziyete uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra Allah yolunda cihad edip sabreden kimselerin yanındadır. Şüphesiz Rabbin bundan sonra da çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*[204] denilmektedir. Müfessirlerin bir kısmı burada fitneden sonra yani işkencelerden sonra hicret kimselerin mustaz'af bir sınıf olduğunu belirtirken[205] bazıları da yine Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh hakkında nâzil olduğunu ayrıca Müslüman olarak İslamı güzel yaşadığını ifade etmişlerdir.[206] Ancak Râzî, bu âyette tekrar iman edip hicret eden bu kimsenin Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh olmasını ancak âyetin veya sûrenin medenî kabul edileceği zaman gerçekleşecek bir şey olduğunu ifade etmektedir.[207]

Mekkî bir sûre olan Nahl sûresinin 106. âyetinde mübhem şahıslarla ilgili bu rivâyetlerde müfessirlerin kesin bir tercihi olmamıştır. Müfessirler rivâyetler arasında herhangi bir tercihte bulunmaksızın Abdullah b. Abbas'tan ve Mücâhid'ten gelen rivâyetleri zikrederek buradaki şahısların Âmmar ve onun gibiler olduğunu ifade etmişlerdir. [208]

---

[201] Mustafa Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/130.
[202] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/489.
[203] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 20/277.
[204] en-Nahl 16/110.
[205] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/489; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 17/306;İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* 2/588.
[206] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 16/143; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/99; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 10/192.
[207] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 20/277.
[208] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* 17/304; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 3/217; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/98; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/422; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* 3/586; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 2/235; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 14/292.

Nûr Sûresi 11. Âyet

إِنَّ ٱلَّذِينَ جَآءُو بِٱلۡإِفۡكِ عُصۡبَةٞ مِّنكُمۡۚ لَا تَحۡسَبُوهُ شَرّٗا لَّكُم بَلۡ هُوَ خَيۡرٞ لَّكُمۡۚ لِكُلِّ ٱمۡرِيٕ مِّنۡهُم مَّا ٱكۡتَسَبَ مِنَ ٱلۡإِثۡمِۚ وَٱلَّذِي تَوَلَّىٰ كِبۡرَهُۥ مِنۡهُمۡ لَهُۥ عَذَابٌ عَظِيمٞ

"O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir güruhtur. Bu iftirayı kendiniz için kötü bir şey sanmayın. Aksine o sizin için bir hayırdır. Onlardan her biri için, işledikleri günahın cezası vardır. İçlerinden (elebaşılık ederek) o günahın büyüğünü üstlenen için ise ağır bir azap vardır."[209]

Nur sûresi Benî Mustalik Gazvesi'nden sonra nâzil olmuştur. Genel olarak sûrede İslami değerlere uygun fert, aile ve toplum hayatına değinilmiştir. Sûrenin ilk bölümünde zina fiiline ve iftirasına karşı hükümler konulmuştur. Ardından ifk hadisesi diye bilinen Hz. Aişe'ye karşı yapılan zina isnadı konu edinilmiştir.[210]

Yukarıdaki âyette عُصۡبَةٞ kelimesi ile Hz. Aişe'ye atılan iftirayı dillendirip insanlar arasında yayılmasına vesile olan bir grup insandan söz edilmiştir. Âyetin devamında bu iftirayı ilk ortaya atan ve âyette *"o günahın büyüğünü üstlenen"* diye bahsi geçen kimseye ise ism-i mevsûl ile işaret edilmiştir.

Müfessirler ifk olayının tüm ayrıntılarını Hz. Aişe'den gelen bir rivâyetle aktarmışlardır. Bu rivâyete göre Hz. Aişe Hz. Peygamber ile birlikte Benî Mustalik Gazvesi'ne katılmış ve dönüş yolunda def-i hâcet için gittiği yerde gerdanlığını kaybettiğini fark etmiştir. Gerdanlığı aramaya koyulmuş fakat o esnada ordu yola çıkmıştır. Ordunun kendisi için tekrar döneceğini düşünse de ordudan kalan eşyaları bulmakla görevli olan Safvân b. Muattal'dan başka kimse gelmemiştir. Hz. Peygamber'in eşinin geride kaldığını anlayan Safvân, Hz. Aişe'yi uyurken görmüş ve bir âyet okuyarak uyandırmıştır. Daha sonrasında hiç konuşmadan devesini çökertmiş ve Hz. Aişe'yi bindirerek ertesi gün öğle vakti orduya yetiştirmiştir. O esnada Abdullah b. Übey b. Selûl başta olmak üzere bazı kimseler Hz. Aişe ve Safvân hakkında çirkin iftiralarda bulunmuşlardır. Hz. Aişe'nin uzun bir süre bu olaydan haberi olamamış ancak Hz. Peygamber'in kendisine soğuk davrandığını fark etmiştir. Bu hadiseyi çok sonradan olayın içinde bulunan Mistah b. Üsâse adlı sahâbinin annesinden öğrenmiştir. Yaşananları

[209] en-Nûr Sûresi 24/11.
[210] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Nur Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/247.

öğrenince çok büyük bir üzüntüye kapılan Hz. Aişe, annesinin yanına gitmek için Hz. Peygamber'den izin istemiştir. Hz. Aişe kendisinin temiz olduğuna dair Allah tarafından Hz. Peygamber'e bir rüya gösterilmesi için dua etmiştir. Yaklaşık bir ay sonra kendisinin bu iftiralardan beri olduğunu bildiren âyetler nâzil olmuştur.[211]

Âyette *"O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir güruhtur"* ifadesiyle kastedilen kimseler Hassân b. Sâbit, Mistah b. Üsâse ve Hanne b. Cahş'dır.[212] Âyette *"İçlerinden (elebaşılık ederek) o günahın büyüğünü üstlenen"* ifadesiyle ifk olayında başı çeken ve münafıkların lideri olarak bilinen bu şahıs ise Abdullah b. Übey b. Selûl'dür.[213] Bu kimselere aynı sûrenin dördüncü âyetinde belirtilen hükme göre seksener sopa had cezası uygulanmış ve bir daha şahitlikleri kabul edilmemiştir.[214]

Hz. Peygamber'in şairi olarak bilinen Hassân b. Sâbit daha sonra Hz. Aişe'nin iffetini anlatan bir şiir yazarak kendini affettirmiş olsa da iftiranın diğer kurbanı olan Safvân b. Muattal'ı bu kez yazdığı bir kaside ile tahrik etmiş ve Safvân tarafından gelen bir kılıç darbesiyle gözünden ve ellerinden yaralanmıştır. Hz. Peygamber Hassân b. Sâbit'in ölme ihtimaline karşı kısas uygulamak üzere Safvân b. Muattal'ı hapiste bekletmiş ancak Hassân b. Sâbit onu affetmiştir. Bu olay üzerine Hz. Peygamber Mukavkıs'ın kendisine hediye ettiği ikiz cariyelerden birini Hassân b. Sâbit'e hediye etmiştir. İftiraya olayına karışan ikinci isim olan Hanne b. Cahş ise Hz. Peygamber'in diğer eşi Zeynep b. Cahş'ın konumunun yücelmesi için yaptığını söylemiştir. Had cezasına çarptırılan üçüncü kişi ve aynı zamanda Bedir ashâbından olan Mistah b. Üsâse, akrabası Hz. Ebû Bekir'den maddi yardım görüyordu. Bu olaydan sonra Hz. Ebû Bekir yardım etmeyeceğine yemin etse de aynı sûrenin 22. âyeti ile ikaz edilmiş ve bundan vazgeçmiştir.[215]

---

[211] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 19/120-125; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 19/79-89; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/389-391; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 23/339-340; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/25-28.
[212] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 19/116; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 2/500; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/389; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/168; *Râzî, Mefâtîḥu'l-ġayb,* 23/337; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/28.
[213] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 16/119; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 2/500; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/389; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/168; *Râzî, Mefâtîḥu'l-ġayb,* 23/337; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/28.
[214] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 19/93; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/393; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/28.
[215] Mustafa Fayda "İfk Hadisesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/508.

Hucurât Sûresi 1. Âyet

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللهِ وَرَسُولِهٖ وَاتَّقُوا اللهَ اِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

"Ey iman edenler! Allah'ın ve Peygamberinin önüne geçmeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir"[216]

Medine döneminin sonuna doğru nâzil olan Hucurât sûresi Hz. Peygamber'in sosyal alandaki eğitimci özelliğini ön plana çıkartan bir sûredir. Sûrenin hemen başındaki ilk beş âyet Hz. Peygamber'e gösterilmesi gereken saygı ve tazim gibi ahlakî erdemleri içermektedir.[217] Yine ilk beş âyet siyak ve sıbak bakımından birbirleri ile sıkı bir ilişki içerisindedirler. Müfessirlerin konu ile alakalı eserlerine aldıkları rivâyetlere bakıldığında bir rivâyetin farklı âyetler için kullanıldığı görülmektedir. Bu durum bizlere âyetlerin ya aynı konudan bahsettiğini ya da birbirlerine yakın zamanlarda cereyan etmiş olaylar hakkında nâzil olduğunu göstermektedir. Sûre Allahu Teâlâ'nın mü'minlere olan *"Ey iman edenler! Allah'ın ve Peygamberinin önüne geçmeyin..."* hitabıyla başlamaktadır;

Müfessirle bu âyette ism-i mevsûlle mübhem bırakılan şahıslar hakkında birkaç görüş belirtmişlerdir. Bunları şöyle sıralanabilir;

a) Hz. Peygamber'e Beni Amr kabilesi ile savaşmak üzere yirmi dört kişilik bir seriyye göndermiş ve bu seriyyeden üç kişi ordunun gerisinde kalmalarıyla ordunun izini kaybetmişlerdir. Geride kalan bu üç kişi Hz. Peygamber ile anlaşmalı Beni Selim kabilesinden iki kişiyle karşılaşmışlar ve onlara hangi kabileden olduklarını sormuşlardır. Beni Selim kabilesine mensup bu iki adam kendilerini güvene alma düşüncesiyle civarın güçlü kabilelerinden aynı zamanda Müslümanların düşmanı olan Beni Amr kabilesine nispet etmişlerdir. Düşmanla karşılaştığını düşünen üç asker onlarla savaşmış ve onları öldürmüştür. Durumu haber alan Beni Selim kabilesi Hz. Peygamber'in yanına varmış, durumu anlatmış ve Hz. Peygamber onlara yüz deve fidye ödemiştir. Seriyyeden geride kalan bu üç kişinin bu tutumu karşısında bu âyet nâzil olmuştur.[218]

---

[216] el-Hucurât 49/1.
[217] Emin Işık, "Hucurât Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/278.
[218] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 4/87; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/276; Semerkandî, Tefsîru Ebi'l-Leyṣ, 3/322; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 5/236; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/349; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 28/91.

b) Kurban bayramında namazından önce Hz. Peygamber'den önce kurban kesenler hakkında nâzil olduğu rivâyet edilmiştir.[219]

c) İnsanlar keşke bizim için de bir âyet inseydi ya da falanca olay için âyet inmeliydi gibi şeyler söylemeleri üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[220]

d)Hz. Peygamber'in şek günü oruç tutmayı yasakladığı halde oruç tutanlar için bu âyet nâzil olmuştur.[221]

e) Bu âyetin Hz. Peygamber'e Beni Temim kabilesi geldiğinde Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in aralarında cereyan eden münakaşadan dolayı nâzil olduğunu ifade eden müfessirler olmuştur. Rivâyete göre Beni Temim heyetine Emir tayin etmek için Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'e bir kişi önermiş aynı şekilde Hz. Ömer'de farklı bir kişi önermiştir. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer'in kendisine muhalefet etmek için böyle yaptığını düşünse de Hz. Ömer amacının muhalefet olmadığını belirtmiştir. Tüm bunlar konuşulurken seslerinin yükselmesi üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[222]

Müfessirler çoğunluk olarak yukarıdaki ilk rivâyeti eserlerine almışlar fakat rivâyetler arasında herhangi bir tercih yapmamışlardır. İbn Âşûr, ilk âyete geçen *"Ey iman edenler! Allah'ın ve Peygamberinin önüne geçmeyin"* ifadesiyle Beni Amr kabilesine gönderilen seriyyeden geride kalan üç kişi hakkında nâzil olduğunu ve bu olayın Temimoğulları heyetinin Medine'ye gelmesinden hemen önce gerçekleştiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla ilk âyette bahsedilen kişilerin seriyyeden geride kalan üç kişi olduğunu veya Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer olduğunu belirtmiş, bunun haricindeki rivâyetlerin veya şahısların, âyetin ne muhtevasına ne de diğer âyetlerle olan bağlantısına uygun olmadığını belirtmiştir.[223] Ancak Semerkandî, Zemahşerî, Râzî, İbn Kesîr, Süyûtî gibi birçok müfessir Temimoğulları'nın Medine'ye gelmesi ile alakalı olan rivâyeti ikinci âyetin sebeb-i nüzûlü olarak eserlerine almışlardır. Bu durum âyetteki mübhem şahısların Beni Amr kabilesine gönderilen seriyyeden geride kalan üç kişi hakkında nâzil olduğunu

[219] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz* 5/144; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/349; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 28/91; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṣûr,* 7/547.
[220] Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 5/236; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 7/340; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṣûr,* 7/547.
[221] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz* 5/144; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/349, Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 28/91
[222] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,*; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/144. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṣûr,* 7/546.
[223] İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 26/217.

daha muhtemel göstermektedir. Müfessirlerin çoğunluğu da bu rivâyeti eserlerine alsalar da herhangi bir tercih yapmadıklarını tekrar belirtmek gerekmektedir.

Hucurât Sûresi 2. Âyet

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَرْفَعُوا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ

"Ey iman edenler! Seslerinizi, Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmayın, yoksa siz farkına varmadan işledikleriniz boşa gider."[224]

Bu âyette emrin muhatabı olan mübhem şahıslar hakkında birkaç rivâyet bulunmaktadır. Müfessirlerin ekseriyeti bu âyetin kulakları ağır işittiği için Hz. Peygamber'in yanında yüksek sesle konuşan Sâbit b. Kays hakkında nâzil olduğunu belirtmişlerdir. [225] Taberî, Mâverdî, İbn Kesîr gibi alimlerin eserlerine aldıkları rivâyetlere bakıldığında bu âyetin nüzulüne sebep olan kişinin Sâbit b. Kays olmadığı ancak âyetin nüzûlünden sonra Sabît ile ilişkilendirildiği görülmektedir.[226] Hadis kitaplarından da ilgili rivâyetler incelendiğinde bu âyet nâzil olduktan sonra Sâbit, Hz. Peygamber'in yanında yüksek sesle konuşanlardan biri olduğu düşüncesiyle amellerinin boşa gideceği zannına kapılmış ve kendisini evine kapatmıştır. Hz. Peygamber Sa'd b. Muâz'a Sâbit'i sormuş, Sâbit'in kötü bir halde olduğunu öğrenince onu yanına çağırmıştır. Sâbit, Hz. Peygamber'in yanına geldiğinde, yüksek sesle konuşan biri olduğu için âyete göre kendisinin cehennemlik olduğunu söylemesi üzerine Hz. Peygamber onu teselli ederek bilakis kendisinin cennetlik kimselerden olduğunu müjdelemiştir.[227]

Müfessirler farklı rivâyetlerle, âyette isimleri zikredilmeyen bu mübhem şahısların Sâbit b. Kays'ın aksine Temimoğullarından bir gurup insan olduğunu ifade etmişlerdir.[228]

---

[224] el-Hucurât 49/2.

[225] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 4/87; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 22/278; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/323; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 24/344, Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 5/326; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/353; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 7/342.

[226] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 22/278; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 5/326; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 7/342.

[227] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Tefsîrü'l-Kur'ân", 65 (No. 4846); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, nşr. Muhammed Fuad Abdulbaki (Beyrut: Dârü'l İhyâi't Türâsi'l Arabî, ts.), "İman", 52 (No. 187).

[228] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/323; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 24/351; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/144; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 7/341; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṯûr,* 7/546.

Temimoğulları'ndan bir heyet daha önce esir düşen yakınlarını alabilmek için Uyeyne b Hısn, Utârid b. Hâcib ve Akrâ' b. Hâbis önderliğinde Medine'ye varmışlar ve evinde dinlenmekte olan Hz. Peygamber'e kaba bir üslupla seslenerek kendi hatip ve şairleriyle Hz. Peygamber'in hatip ve şairlerinin yarışmasını istemişlerdi. Temim heyetinin hatip ve şairlerine karşılık Müslümanlar adına Sâbit b. Kays konuşmuş, Hassân b. Sâbit de şiirleriyle karşılık vermiştir. Temimoğulları Sâbit b. Kays'ın ve Hassân b. Sâbit'in İslamın yüceliğinden, Müslümanların izzetinden bahseden bu beliğ üslûbu karşısında onların üstünlüklerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Temimoğulları'nın Hz. Peygamber'in sesini bastıracak şekilde kabaca konuşmaları üzerine bu âyet nâzil olmuştur. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Sâbit b. Kays kendi sesinin gür olması nedeniyle âyette bahsedilenler gibi amellerinin boşa çıkan kimselerden olduğu zannına kapılmış ve bir daha Hz. Peygamber'in yanına gitmemeye yemin etmiştir. Sonrasında Resûlullah Sâbit'in haberini alınmış ve yanına çağırarak onun cennetlik olduğunu müjdelemiştir.[229]

Bu âyetteki mübhem şahıslarla ilgili rivâyetler bir arada değerlendirildiğinde Temimoğulları'nın Medine'ye gelip Resûl-i Ekrem'e karşı saygısızca tutum sergilemeleri ve Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ömer'in birbirleriyle olan münâzaası bu âyetin sebeb-i nüzulü olarak görülmektedir. Ayrıca Temim heyeti geldiğinde Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ömer'in birbirleriyle olan konuşmalarından sonra pişman olup Resûl-i Ekrem'e karşı kısık sesle konuşmaları âyetin siyakına uygunluk göstermektedir. Bu âyetlerin devamındaki üç âyette Allah-u Teâla şöyle buyurmaktadır:

"Allah'ın elçisinin huzurunda seslerini kısanlar, Allah'ın, gönüllerini takvâ (Allah'a karşı gelmekten sakınma) konusunda sınadığı kimselerdir. Onlar için bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır. (Ey Muhammed!) Odaların arkasından sana bağıranların çoğu aklı ermeyen kimselerdir. Onlar, sen yanlarına çıkıncaya kadar sabretselerdi, elbette kendileri için daha iyi olurdu. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."[230]

Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde ikinci âyette geçen mübhem şahısların Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile beraber Temimoğulları heyetinden Utârid b. Hâcib ve Akrâ' b. Hâbis gibi kimselerin olması muhtemel görünmektedir.

[229] Mustafa Karataş, "Sâbit b. Kays b. Şemmâs" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/352.
[230] el-Hucurât 49/3-5.

Hucurât Sûresi 6. Âyet

يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمۡ فَاسِقُۢ بِنَبَإٖ فَتَبَيَّنُوٓاْ أَن تُصِيبُواْ قَوۡمَۢا بِجَهَٰلَةٖ فَتُصۡبِحُواْ عَلَىٰ مَا فَعَلۡتُمۡ نَٰدِمِينَ

"Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın."[231]

Allahu Teâlâ bu âyette fasık bir kimseden gelen haberin öncelikle araştırılmasını ve haberin doğrulanmasını emretmektedir. Müfessirler âyette فَاسِق cins ismi ile mübhem bırakılan kimsenin ittifakla Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt olduğunu eserlerinde zikretmişlerdir.[232]

Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt Mekke'de dünyaya gelmiştir. Babası Ukbe b. Ebî Muayt, Hz. Peygamber'e ve diğer Müslümanlara eziyet eden azılı müşriklerdendi. Velîd'in de gençlik yılları babasının yanında geçmiştir. Bedir'de esir düşen akrabasını kurtarmak için Medine'ye gidip fidye ödemiş ve akrabasını Mekke'ye getirmiştir. Hudeybiye anlaşması günlerinde Müslüman olup hicret eden kız kardeşini geri getirmek için ikinci defa Medine'ye gittiyse de başarılı olamamıştır. Mekke'nin fethine kadar Mekkelilerin safında yer almıştır. Fetihten sonra Müslüman olmuştur. Yeni Müslüman olan gençlerin kalbini kazanmak için onlara çeşitli vazifeler veren Hz. Peygamber, Velîd'i de Mustalikoğulları'nın zekâtlarını toplamak üzere zekât memuru olarak vazifelendirmiştir. Hz. Peygamber'in vefatına kadar Mekke'de kalmıştır ve Hz. Ebûbekir zamanında da aynı şekilde zekat memurluğu yapmıştır. Zaman zaman küçük birliklerin başında bazı fetihlere katılan Velîd, Hz. Ömer döneminde ise bazı fetihlerde kumandanlık yapmıştır. En parlak dönemi olan Hz. Osman zamanında Irak genel valiliği yapmış, Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethinde bulunmuştur. Valiliğinin 5. yılında içki içtiğine dair şahitlik yapılması üzerine had cezası uygulanmış ve görevinden alınmıştır. Ancak bu şahitlerin yalancı şahitler olduğunu ve haksız yere görevden alındığını rivâyet edenler de olmuştur. Hz. Osman'ın vefatına kadar Medine'de kalmış sonradan yerleştiği Rakka'da vefa etmiştir. Fitne döneminde Hz. Ali'ye karşı Hz. Muâviye'yi desteklediği bilinmektedir. Müslüman olduktan sonra daha çok siyaset, yöneticilik ve cihat ile meşgul olmuştur. Velîd

[231] el-Hucurât 49/6.
[232] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 22/287; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/325; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 24/363; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 4/257; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/147; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 28/98; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/175.
[232] el-Hucurât 49/6.

üstlendiği tüm vazifelerde halka güzel muamelede bulunan, cesur ve cömert bir kimse olarak anılmıştır.[233]

Müfessirlerin yukarıda zikredilen âyetle ilgili olarak eserlerine aldıkları rivâyetlere göre; Hz. Peygamber Mustalikoğulları'nın zekâtını almak üzere Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ı zekat memuru olarak göndermiştir. Ancak Velîd ile Mustalikoğulları arasında cahiliyeden kalma bir husumet bulunmaktaydı. Mustalikoğulları, Hz. Peygamber tarafından bir elçinin geleceği haberini alınca elçiyi karşılamak üzere yola çıkmışlardır. Bunu haber alan Velîd daha önce de aralarında husumeti bulunan bu kabilenin kendisini öldürüleceği zannıyla geri dönmüş ve Hz. Peygamber'e Mustalikoğulları'nın zekât vermeye yanaşmadığını söylemiştir. Bu durum üzerine Hz. Peygamber Mustalikoğulları'nın üzerine bir ordu göndermeye karar vermiştir. Mustalikoğulları, tüm bu yaşananlar üzerine Hz. Peygamber'e bir heyet göndererek zekâtlarını hazır beklettiklerini, Hz. Peygamber'in elçisini sevinçle beklediklerini, Hz. Peygamber'e olan hürmetlerinden dolayı elçisini karşılamak üzere yola çıktıklarını ancak kendilerine herhangi bir memurun gelmediğini, uzun bir süre zekât memuru gelmeyince de Allah Resulünü kızdırdıkları zannıyla Medine'ye geldiklerini ifade etmişlerdir. Yaşanan bu hadiseler üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[234]

Mücâdele Sûresi 1. Âyet

قَدۡ سَمِعَ ٱللَّهُ قَوۡلَ ٱلَّتِي تُجَٰدِلُكَ فِي زَوۡجِهَا وَتَشۡتَكِيٓ إِلَى ٱللَّهِ وَٱللَّهُ يَسۡمَعُ تَحَاوُرَكُمَآ إِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعُۢ بَصِيرٌ

"Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyette bulunan kadının sözünü işitmiştir. Allah, sizin sürdürdüğünüz konuşmayı (zaten) işitmekteydi. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir"[235]

Âyet-i kerîmede mübhem olarak kocasının kendisine zıhâr yemininde bulunmasından dolayı Hz. Peygamber'e şikayette bulunan bir kadına işaret edilmektedir. Müfessirler bu hanım sahabenin Ensar'dan Evs b. Sâmit'in hanımı olduğu konusunda ittifak etmekle beraber nesebi konusunda birbirine yakın rivâyetleri eserlerinde

[233]Mehmet Efendioğlu, "Velîd b. Ukbe" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/35-36.
[234] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 22/287; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/325; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 24/363; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/257; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/147; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/175.
[235] Mücâdele Sûresi 58/1.

bulundurmuşlardır.[236] İsmi konusunda ise çoğunluk bu hanım sahabenin Havle bint Sa'lebe olduğunu ifade etmiştir.[237]

Zıhâr; kocanın, kendisine haram kılmak amacıyla hanımını veya hanımın sırt, baş gibi uzuvlarını kendisine mahrem olan bir kadına (annesine) benzetmesidir. Zıhâr Araplar arasında çokça yapılan bir uygulama olmasa da zaman zaman uygulanmıştır. Zıhâr yapıldıktan sonra eşler birbirlerine haram olur; kadın kocasına geri dönemezdi.[238] Ayrıca âyette geçen bu olay Arapların Müslüman olduktan sonra yaşadığı ilk zıhar tecrübesidir ki zıhâr yemini yapan Evs b Sâbit de bu yemininden dolayı nedamet duymuştur.[239]

Müfessirlerin eserlerine aldıkları rivâyete göre Havle bint Sa'lebe; kendisinden yaşça büyük olan kocası Evs b. Sâmit ile bir tartışma yaşamış, Evs olayın öfkesiyle Havle'ye "Bana anamın sırtı gibisin" diyerek evden dışarı çıkmıştır. Havle bu yeminden dolayı aralarında hüküm vermesi için Hz. Peygamber'in yanına varmıştır. Hz. Peygamber'e genç bir kadınken kendisinden yaşça büyük olan Evs ile evlendiğini fakat yaşlanınca zıhar yaparak kendisini ortada bıraktığını, ancak Evs'in boşanmayı lafızlarını kullanmadığını kendisinin de evli kalmak istediğini ifade etmiştir. Hz. Peygamber artık aralarında herhangi bir bağ kalamadığını belirterek birbirlerine haram olduklarını söylemiştir. Havle tekrar tekrar aynı durumu anlatmış ancak Hz. Peygamber'den her defasında aynı cevabı almıştır. Bu duruma üzülen Havle, kendisi için Allah'tan bir hüküm beklemiş ve bu âyet nâzil olmuştur.[240]

Mümtehine Sûresi 1. Âyet

يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَتَّخِذُواْ عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمۡ أَوۡلِيَآءَ تُلۡقُونَ إِلَيۡهِم بِٱلۡمَوَدَّةِ وَقَدۡ كَفَرُواْ بِمَا جَآءَكُم مِّنَ ٱلۡحَقِّ يُخۡرِجُونَ ٱلرَّسُولَ وَإِيَّاكُمۡ أَن تُؤۡمِنُواْ بِٱللَّهِ رَبِّكُمۡ إِن كُنتُمۡ خَرَجۡتُمۡ جِهَٰدٗا فِي سَبِيلِي وَٱبۡتِغَآءَ مَرۡضَاتِيۚ تُسِرُّونَ إِلَيۡهِم بِٱلۡمَوَدَّةِ وَأَنَا۠ أَعۡلَمُ بِمَآ أَخۡفَيۡتُمۡ وَمَآ أَعۡلَنتُمۡۚ وَمَن يَفۡعَلۡهُ مِنكُمۡ فَقَدۡ ضَلَّ سَوَآءَ ٱلسَّبِيلِ

---

[236] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 23/219; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 26/120; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 487; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/273.

[237] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 23/219; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 26/120; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/484; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 24/477; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 5/192; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 3/444; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/412.

[238] Ahmet Yaman, "Zıhâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/387.

[239] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/412.

[240] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 23/220; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/412; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 5/38; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 5/487; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/38; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/273; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 29/477; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 5/192; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/412.

"Ey İman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Siz onlara sevgi gösteriyorsunuz. Hâlbuki onlar size gelen hakkı inkâr ettiler. Rabbiniz olan Allah'a inandınız diye Resûlü ve sizi yurdunuzdan çıkarıyorlar. Eğer rızamı kazanmak üzere benim yolumda cihad etmek için çıktıysanız (böyle yapmayın). Onlara gizlice sevgi besliyorsunuz. Oysa ben sizin gizlediğinizi de açığa vurduğunuzu da bilirim. Sizden kim bunu yaparsa, mutlaka doğru yoldan sapmıştır."[241]

Mümtehine sûresi, Hudeybiye anlaşması ile Mekke'nin fethi arasındaki zaman diliminde nâzil olmuştur. Bu sûrenin neredeyse tamamında müşrikler ile münasebetin nasıl olması gerektiğini anlatılmaktadır.[242] İlk âyette de müşrikleri gizli dost edinmenin sakıncaları anlatılmaktadır. Bu âyet ise Müslümanlardan bir kişinin müşriklerden yardım istemesi üzerine gerçekleşen olaylar hakkında nâzil olmuştur.[243] Âyetin mealinden de anlaşıldığı üzere müşriklerden medet ummanın sakıncaları anlatılmaktadır.

Müfessirlerin tamamı âyette *"Ey iman edenler.."* hitabıyla mübhem bırakılan şahıslardan kastedilenin Hâtıb b. Ebî Beltea olduğunu ifade etmiştir.[244] Mekke'de doğup büyüyen Yemenli bir Lahmî olan Hâtıb, Mekke döneminde Müslüman olmasına rağmen Habeşistan'a hicret etmemiş, Hz. Peygamber'in iznini alarak Zübeyr b. Avvâm ile birlikte Medine'ye hicret etmiştir. Bedir ve Uhud gibi birçok savaşa katılmış Bizans İmparatorluğu'na elçi olarak gönderilmiştir.[245]

Müfessirler bu âyetin tefsirinde Hâtıb b. Ebî Beltea'nın kıssasını aktarmışlardır. Kureyş'ten olmayıp Kureyş ile anlaşması bulunan Hâtıb b. Ebî Beltea, Medine'ye hicret etmiş ancak ailesini ve mallarını Mekke'de bırakmıştır. Geride kalan mallarını ve ailesini koruyacak kimseyi de bulamamıştır. Mekkelilerin Hudeybiye musalahasını bozması üzerine Hz. Peygamber Mekke'yi fethetmeye karar vermiş ancak sünneti üzerine bu harekatı gizli tutmuştur. Bu işin sonunda ailesine bir zarar geleceğinden endişelenen Hâtıb, mekkelilere yaranarak onlardan destek alabileceğini düşünmüş ve harekatın gerçekleşeceğini haber veren bir mektup göndermeye karar vermiştir. Mekkelilere

---

[241] Mümtehine 60/1.
[242] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mümtehine Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*(İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/562.
[243] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/498.
[244] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 23/311; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/434; Saʿlebî, *el-Keşfʿ ve'l-beyân,* 26/287; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 5/517; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/68; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 29/515; İbn Kesîr, Tefsîrü'l-*Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 8/11; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 3/465; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/498.
[245] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mümtehine Sûresi", 31/562.

harekatın başlayacağını haber veren bu mektubu Mekke'ye dönmek üzere Medine'ye gelen bir kadına vermiştir. Mekkelilere ulaştırmak üzere giden bu mektup vahiy yoluyla Hz. Peygamber'e haber verilmiştir. Hz. Peygamber, birkaç kişilik süvariyi kervanın peşine yollamış ve süvariler kadından mektubu alarak Hz. Peygamber'e getirmişlerdir. Mektubun Hâtıb tarafından yazıldığı anlaşılınca emir üzere Hâtıb Hz. Peygamber'in huzuruna getirilmiş ve bu durum kendisine sorulmuştur. Hâtıb kalbinde inkâr bulunmadığını, kendisinin Kureyş'ten olmadığını, muhacirlerin Mekke'de ailelerini ve mallarını koruyacak kimseleri olmasına rağmen kendisinin kimseyi bulamadığını, mektubun müşriklere bir fayda sağlamayacağını ancak müşriklere yaranarak ailesinin korunacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber onu tasdik ederek özrünü kabul etmiştir. Sahâbe her ne kadar tepki gösterse de Hz. Peygamber Bedir'e katılanların Allah tarafından mağfiret olunan kimseler olduğunu hatırlatmış ve bu olay üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[246]

Tahrîm Sûresi 1-3. Âyetler

يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَآ أَحَلَّ ٱللَّهُ لَكَ تَبۡتَغِي مَرۡضَاتَ أَزۡوَٰجِكَ وَٱللَّهُ غَفُورٞ رَّحِيمٞ قَدۡ فَرَضَ ٱللَّهُ لَكُمۡ تَحِلَّةَ أَيۡمَٰنِكُمۡ وَٱللَّهُ مَوۡلَىٰكُمۡ وَهُوَ ٱلۡعَلِيمُ ٱلۡحَكِيمُ وَإِذۡ أَسَرَّ ٱلنَّبِيُّ إِلَىٰ بَعۡضِ أَزۡوَٰجِهِۦ حَدِيثٗا فَلَمَّا نَبَّأَتۡ بِهِۦ وَأَظۡهَرَهُ ٱللَّهُ عَلَيۡهِ عَرَّفَ بَعۡضَهُۥ وَأَعۡرَضَ عَنۢ بَعۡضٖ فَلَمَّا نَبَّأَهَا بِهِۦ قَالَتۡ مَنۡ أَنۢبَأَكَ هَٰذَا قَالَ نَبَّأَنِيَ ٱلۡعَلِيمُ ٱلۡخَبِيرُ

"Ey peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak, Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. Allah (gerektiğinde) yeminlerinizi bozmayı (ve kefaret ödemeyi) size meşru kılmıştır. Allah, sizin yardımcınızdır. O, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Hani peygamber eşlerinden birine, gizli bir söz söylemişti. Fakat eşi o sözü (başkasına) haber verip Allah da bunu peygambere bildirince, peygamber bunun bir kısmını bildirmiş, bir kısmından da vazgeçmişti. Peygamber, bunu ona (sırrı açıklayan eşine) haber verince o, "Bunu sana kim bildirdi?" dedi. Peygamber, "Bunu bana, hakkıyla bilen ve hakkıyla haberdar olan Allah haber verdi" dedi." [247]

[246] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 23/311; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/434; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 26/287; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 5/517; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/68; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 29/515; İbn Kesîr, Tefsîrü'l-*Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 8/11; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 3/465; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/498.
[247] et-Tahrîm 66/1-3.

Tahrîm sûresi başlıca Hz. Peygamber'in aile hayatını ve mutlu bir aile oluşturmanın temel prensiplerini konu edinen bir sûredir. Özellikler ilk âyetlerden anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber ile eşleri arasında geçen bazı olaylara vurgu yapılmaktadır. Bu olayların özetinde; Hz. Peygamberin hanımlarından birine verdiği bir sırrın diğer hanımlarıyla paylaşılması, Hz. Peygamberin de bu olaylar karşısında hem dünya hayatının önemsizliğini hatırlatma hem hanımlarının rızasını yoklama hem de onlara ince bir uyarı vermek amacıyla kendisine mübah olan bir şeyi yasaklayarak uzlete çekilmesi bulunmaktadır.[248]

Hz. Peygamber'in bu uzleti yaklaşık olarak bir ay sürmüştür. Başlangıçta bu uzletin ne olduğunun anlayamayan peygamber eşleri daha sonra Hz. Peygamber'i gücendirdiklerini düşünerek büyük bir üzüntü ile ağlamaya başlamışlardır. Bu süre zarfında Ashâb, Hz. Peygamber'in tüm hanımlarını boşadığı duyumlarını almış ve telaşa kapılmışlardır. Tüm bunlar yaşanırken Gassanilerin Müslümanlarla savaşmak için hazırlandığı haberi şehre ulaşmış ve bu karışık ortamın Müslümanların aleyhine olacağını düşünen münafıklar da sevinmişlerdir.[249]

İlk âyette Hz. Peygamber'in eşlerinin isteği doğrultusunda helal olan bir şeyi kendisine haram kıldığı bildirilmektedir. ما ism-i mevsûlü ile mübhem olan bu helalin ne olduğu konusunda temelde iki görüş esas alınmıştır. Bunlardan birincisi Hz. Peygamber'in kendisine cariyelerinden birini haram kılması, ikincisi ise helal olan bir içeceği haram kılmasıdır.[250] Her bir görüş için birçok rivâyet bulunmakla beraber bu rivâyetlerin ekseriyetinde şahıs isimleri farklı ancak muhteva aynıdır. Bundan dolayı müfessirlerin güvenilir olarak tercih ettiği ve çoğunluğu oluşturan isimleri esas almak yerinde olacaktır.

Birinci görüşe yer verenlerin eserlerine aldıkları rivâyete göre Hz. Hafsa bir gün Hz. Peygamber'den izin isteyerek babası Hz. Ömer'i ziyarete gitmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber diğer eşi Hz. Mâriya'yı çağırarak Hz. Hafsa'nın evinde halvet olmuş ve bu durumdan Hz. Hafsa haberdar olmuştur. Hz. Hafsa, kendi gününde kendi evinde bu duruma şahit oluğunu, diğer eşlerinin böyle bir muamele ile hiç karşılaşmadığını ifade

[248] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/66.
[249] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/66.
[250] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/478; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş*, 3/466-467; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 15/27; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/115; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 5/379; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/562-563; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 30/563-568; Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî*, 14/341.

ederek Hz. Peygamber'e sitem etmiştir. Hz. Peygamber onun gönlünü almak için Hz. Mâriya'ya bir daha yaklaşmayacağını söylemiş ve diğer hanımlarının bu durumdan haberi olmaması için Hz. Hafsa'dan bunun sır olarak kalmasını istemiştir. Ancak eşler arasında bu sır gizli kalmamış ve sonrasında bu âyet nâzil olmuştur.[251] Elmalılı, Abdullah b. Abbâs'tan gelen bu rivâyetin en sahih rivâyet olduğunu ifade etmiştir.[252] Ayrıca İbn Atıyye, esbâb-ı nüzûl rivâyetlerine bakıldığında bu görüşün daha makbul olduğunu eserinde zikretmiştir.[253]

İkinci görüşü oluşturan rivâyetlere göre ise Hz. Peygamber tatlıyı çok sevdiği için eşlerinden birinin kendisine ikram ettiği bir şerbeti içmiş ve belli bir müddet sonra diğer eşlerinin yanına gitmiştir. Daha önce aralarında anlaşan Hz. Âişe ve Hz. Hafsa, Hz. Peygamber'e ağzından rahatsız edici bir koku geldiğini söyleyerek Hz. Peygamber'in diğer eşleriyle olan münasebetini azaltıp kendileriyle ilgilenmesini amaçlamışlardır. İçtiği şerbetin kokusundan eşlerinin rahatsız olduğunu gören Hz. Peygamber, kötü kokularla insanları rahatsız etmekten hiç hoşlanmadığından dolayı bu içeceği kendisine haram kılmış ve bu âyet nâzil olmuştur.[254] İbn Kesîr, İbn Ebi Hâtim'den rivâyetle bu görüşün diğer rivâyetlere nazaran daha isabetli olduğunu eserinde zikretmiştir.[255] Aynı şekilde Âlûsî bu görüşün daha isabetli olduğunu ifade etmiştir.[256]

Üçüncü âyette Hz. Peygamber'in eşlerinden birine gizli bir söz söylediğinden ve daha sonra bu sözün gizli kalmayıp başkalarına aktarıldığından bahsedilmektedir. Yukarıda da açıklandığı üzere Hz. Peygamber'in bu sırrı, eşlerinden birini kendisine yasaklamış olabileceği gibi sevdiği bir içeceği kendisine yasaklaması da olabilir. Bu yasağın ne olduğu bilinmese de eşlerden birine bu yasağın sır olarak verdiği âyette belirtilmiştir. Bu sırrın gizli kalmayarak diğer hanımları tarafından da öğrenildiği hatta Hz. Peygamber'e karşı bu sırrı kullanarak birbirlerine arka çıktıkları sûrenin diğer âyetlerinde

---

[251] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 23/478; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/466; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 15/27; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/115; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 5/379; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/562; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 30/568; Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî,* 14/341.
[252] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/66.
[253] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/330.
[254] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/467; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 11/27; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/115; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/379; *Zemahşerî, el-Keşşâf,* 4/563; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 30/568; Âlûsî, Rûḥu'l-*meʿânî,* 14/341.
[255] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 8/182.
[256] Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî,* 14/342.

bildirilmektedir.[257] Ancak bu sırrın ilk olarak eşlerden hangisine verildiği açıkça zikredilmemiştir.

Müfessirlerin ekseriyeti ilk âyetlerdeki rivâyetlere bağlı olarak Hz. Peygamber'in Hz. Hafsa'nın yanında kendisine bir şeyi yasakladığını ve bunun gizli kalması gerekirken başta Hz. Âişe olmak üzere diğer eşleriyle paylaşıldığını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla üçüncü âyette geçen "*Hani peygamber eşlerinden birine, gizli bir söz söylemişti. Fakat eşi o sözü (başkasına) haber verip Allah da bunu peygambere bildirince..*" ifadelerden mübhem olan bu kişilerin Hz. Hafsa ve Hz. Âişe olduğunu ifade etmişlerdir.[258]

Bu konuda zikredilen bir rivâyete göre Abdullah b. Abbâs Tahrîm sûresinin ilk âyetlerinde Hz. Peygamber'in hangi eşlerinden bahsedildiğini Hz. Ömer'e sormak istemiş ancak Hz. Ömer'in tepkisinden çekindiği için bir sene boyunca soramamıştır. Nihayet onunla bir gün hac yolculuğuna çıkmış ve hac dönüşünde müsait bir vakitte Hz. Ömer'e bu soruyu sormuştur. Hz. Ömer'in cevabı ise Hz. Hafsa ve Hz. Âişe olmuştur. [259]

Hülasa, ilgili rivâyetlere ve müfessirlerin değerlendirmelerine bakıldığında Hz. Peygamber'in bu yasağının, eşlerinden birine yaklaşmayacağı olabileceği gibi bir içeceği yasaklaması da olabilir. Ancak bu iki ihtimalden birini kesin bir şekilde tayin etmek zor görünmektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber'in ilk olarak Hz. Hafsa'nın yanında kendisine bir şeyi yasakladığı, Hz. Hafsa'nın da bunu sır olarak tutması gerekirken Hz. Âişe ile paylaştığı konusunda müfessirlerin hemfikir oldukları söylenebilir.

Abese Sûresi 1-2. Âyetler

عَبَسَ وَتَوَلَّىٰٓ أَن جَآءَهُ ٱلۡأَعۡمَىٰ

"Kendisine o âmâ geldi diye yüzünü ekşitti ve öteye döndü."[260]

Abese sûresi, ismini ilk âyetteki fiilin mastarı olan "عَبَسًا" kelimesinden almıştır. Bu kelime "aşırı derecede memnuniyetsizlik duyma, çirkin görme" manalarına

[257] et-Tahrîm 66/3.
[258] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 23/281; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/467; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 27/19; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/330; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/565; Râzî, Mefâtîḥu'l-ġayb, 30/570.
[259] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/479; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 27/30; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 8/184; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṯûr*, 8/214; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 8/67.
[260] el-Abese 80/1-2.

gelmektedir.[261] İlk âyette yüzünü ekşiten bir kimseden, ikinci âyet ise bu kimseye gelen âmâ bir kimseden bahsetmektedir.

Müfessirlerin çoğunluğu yüzünü ekşiten bu kimsenin Hz. Peygamber olduğunu, Hz. Peygamber'e gelen âmâ kimsenin ise İbn Ümmü Mektûm olduğunu ifade etmişlerdir.[262] İbn Ümmü Mektûm'un asıl adı Abdullah b. Zâide'dir. Hz. Hatice'nin dayısının oğlu ve ilk hicret edenlerdendir. Annesi Mahzûmîlerden olup annesinin künyesi Ümmü Mektum'dur. Annesine nispetle İbn Ümmü Mektûm künyesini almış ve bu isimle tanınır olmuştur.[263]

Âyetin nüzûl sebebi olarak eserlerine aldıkları rivâyetlere göre Hz. Peygamber bir gün Müslüman olmalarını arzuladığı ve bu konuda çaba gösterdiği Utbe b. Rebîa, Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef ve Abbas b. Abdülmuttalib ile konuşurken âmâ sahâbelerden İbn Ümmü Mektûm Hz. Peygamber'in yanına gelerek ondan bir âyet okumasını istemiştir. Âmâ olduğundan dolayı Hz. Peygamber'in başkalarıyla ilgilendiğini fark etmemiş birkaç defa kendisine âyet okunmasını istemiştir. Hz. Peygamber Mekkelilerle yaptığı konuşmasının bölünmesinden hoşlanmadığını yüz ifadeleriyle göstermiş, İbn Ümmü Mektûm ile ilgilenmeyerek Mekkelilere dönmüştür. Konuşma bittikten sonra da bu sûre nâzil olmuştur.[264]

Sûrenin ilk âyetleri bu olayın özeti mahiyetindedir; *"Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü. (Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecek. Kendini muhtaç hissetmeyene gelince; sen, ona yöneliyorsun. (İstemiyorsa) onun arınmamasından sana ne! Allah'a karşı derin bir saygıyla korku içinde koşarak sana geleni ise bırakıp, ona aldırmıyorsun. Hayır, böyle yapma! Çünkü bu (Kur'an) bir öğüttür. Dileyen ondan öğüt alır."*[265]

---

[261] İbn Manzûr, "bhm", *Lisânü'l-ʿArab,* 4/58.
[262] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 24/318; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/546; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 28/416; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/210; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/710; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 31/52; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/412; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 30/103.
[262] el-Abese 80/1-12.
[263] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/411.
[264] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 24/318; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/546; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 28/416; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/210; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/710; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 31/52; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/412; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 30/103.
[265] el-Abese 80/1-12.

2.2. Müşriklere İşaret Eden Âyetler

Meryem Sûresi 66. Âyet

وَيَقُولُ ٱلۡإِنسَٰنُ أَءِذَا مَا مِتُّ لَسَوۡفَ أُخۡرَجُ حَيًّا

"İnsan, "Öldüğümde gerçekten diri olarak (topraktan) çıkarılacak mıyım?" der"[266]

Müfessirlerin ekseriyetine göre âyet-i kerîmede الانسان cins ismi ile kastedilen şahıs Ümeyye b. Halef'dir. Rivâyete göre eline çürümüş bir kemik almış ve "Muhammed, ölüp bu hale geldikten sonra tekrar dirileceğimizi mi iddia ediyor" demiştir.[267]

Meryem Sûresi 77. Âyet

أَطَّلَعَ ٱلۡغَيۡبَ أَمِ ٱتَّخَذَ عِندَ ٱلرَّحۡمَٰنِ عَهۡدٗا ۔ أَفَرَءَيۡتَ ٱلَّذِي كَفَرَ بِـَٔايَٰتِنَا وَقَالَ لَأُوتَيَنَّ مَالٗا وَوَلَدًا

"Âyetlerimizi inkâr edip 'Bana elbette mal ve evlat verilecek!' diyen kimseyi gördün mü? Gaybı mı görüp bilmiş, yoksa Rahmân'dan bir söz mü almış?"[268]

Müfessirlerin ekseriyeti âyet-i kerîmede ٱلَّذِي ism-i mevsûlü ile mübhem bırakılan kâfir şahısın Âs b. Vâil olduğunu ifade etmişlerdir.[269] Eserlerinde Habbâb b. Eret'ten aldıkları rivâyete göre demircilik yapan Habbâb b. Eret'in Âs b. Vâil'den alacağı bulunuyordu. Âs b. Vâil'den borcunu istemeye gittiğinde Hz. Peygamber'i inkâr etmesine karşılık borcunu ödeyeceğini söyleyince; *"Sen ölüp tekrar dirilsen de Muhammed'i inkâr etmeyeceğim"* diye karşılık vermiştir. Ölümden sonra tekrar dirilmeyi alaya alan Âs b. Vâil; *"Ben ölüp dirildiğim zaman da malım ve çocuklarım olacak, o zaman sana öderim"* cevabını vermiştir. Bunun üzerine Meryem Sûresinin 77 ve 78. âyetleri nâzil olmuştur.[270]

Hac Sûresi 3. Âyet

وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يُجَٰدِلُ فِي ٱللَّهِ بِغَيۡرِ عِلۡمٖ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيۡطَٰنٖ مَّرِيدٖ

---

[266] Meryem 19/66.
[267] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 2/382; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 17/420; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 4/25; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 21/556; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 11/131.
[268] Meryem 19/77-78.
[269] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/245; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 2/385; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 17/450; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 3/287; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/250; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*; 5/30; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 5/299.
[270] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/245; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 2/385; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 17/450; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 3/287; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/250; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*; 5/30; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 5/299.

"İnsanlardan kimi vardır ki, hiçbir bilgisi olmadığı hâlde, Allah hakkında tartışmaya girer ve her azgın şeytanın ardına düşer."[271]

Âyet-i kerîmede من ism-i mevsûlü ile işaret edilen şahıs müfessirlerin çoğunluğuna göre Nadr b. Hâris'dir.[272] Nadr b. Hâris, Kureyş'in zengin tüccarlarından olan, mûsiki ile ilgilenen, ticaret yaptığı yerlerde Ehl-i kitaptan çeşitli bilgiler ve kıssalar öğrenen, bunlarla birlikte Hz. Peygamber'e düşmanlık eden en azılı kimselerdendir. Ayrıca Kur'ân'da farklı âyetlerde geçen "eskilerin masalları" tabirlerinin de Nadr b. Hâris'e ait olduğu ifade edilmektedir. Bazı şarkı sözlerini Hz. Peygamber'e ve İslama karşı sunmakta zaman zaman da Kur'ân'ın benzeri sözleri getirdiğini iddia etmekteydi.[273] Meleklerin Allah'ın kızları olduğunu iddia etmesi ve ölümden sonra dirilmeyi inkâr etmesi üzerine bu âyet-i kerîme nâzil olmuş ve âyetteki ism-i mevsûl ile ona işaret edilmiştir.[274]

Meâric Sûresi 1. Âyet

سَأَلَ سَآئِلُۢ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ لِّلْكَٰفِرِينَ لَيْسَ لَهُۥ دَافِعٌ مِّنَ ٱللَّهِ ذِي ٱلْمَعَارِجِ

"Soran birisi, yükselme yollarının sahibi Allah tarafından kâfirlere kesinlikle inecek olan ve hiç kimsenin uzaklaştıramayacağı azabı sordu"[275]

Meâric sûresi Mekke dönemini ortalarında nâzil olmuştur. İçerisinde kıyamet ve ahiret ahvallerine ve bunlara inanmayanlara dair uyarılara, inkarcıların ve cennetlik kimselerin özelliklerinden bahsedilmiştir. Âyetlerin birbiri arasındaki mânâ bütünlüğü sebebiyle bu sûrenin bir defada indiği söylenmektedir.[276]

---

[271] el-Hac 22/3.
[272] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/566; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 2/449; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/324; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 4/64; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 17/192.
[273] İrfan Aycan, "Nadr b. Hâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/280-281.
[274] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/245; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 2/385; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/450; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 3/287; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/250; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*; 5/30; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 5/299.
[275] el-Meâric 70/1-3.
[276] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Meâric Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*(Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/208.

Müfessirlerin geneli ilk âyette ismi zikredilmeksizin soru soran kimsenin Nadr b. Hâris olduğunu eserlerinde zikretmişlerdir.[277] Diğer bir görüşe göre de Hz. Peygamber'in müşrikleri azap ile korkutması üzerine onların "Bu azap kimin için ve ne zaman" diye sormaları üzerine nâzil olmuştur.[278]

Müfessirlerim İbn Abbas'dan aldıkları rivâyete göre Nadr b. Hâris'in *"Ey Allah'ım, eğer şu (Kur'an) senin katından inmiş hak (kitap) ise hemen üzerimize gökten taş yağdır veya bize elem dolu bir azap getir"*[279] demesi üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[280]

Müdessir Sûresi 11. Âyet

ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا

"Beni, yarattığım kişiyle baş başa bırak."[281]

Mekke döneminin ilk yıllarında nâzil olan müddessir sûresinin ilk âyetleri çoğunluğun kabulüne göre Alak sûresinin ilk beş ayetinden sonra nâzil olmuştur. Sûrenin ilk yedi âyetinde Hz. Peygamber'e İslamı doğru bir şekilde tebliğ edebilmesi için bir dizi emir verilmiştir.[282] Sonraki âyetlerde kıyametten bahsedilmiş ve inkarcı kimseler o gün yaşayacakları zorluklarla tehdit edilmiştir. Bu kıyamet ahvalinden 31. âyete kadar Allah'ın kâfir kullarından birinin dünyada kendisine verilen nimetlerden ve yapıp ettiklerinden dolayı şiddetli bir azaba uğrayacağı özel bir şekilde anlatılmıştır.[283]Müfessirler ism-i mevsûl ile mübhem bırakılan bu şahsın Velid b. Muğîre olduğunu hususunda icma etmişlerdir.[284]

---

[277] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/494; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 27/332; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/151; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/364; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 30/637; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 3/535; Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî,* 15/62; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/253.
[278] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 30/637; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/253.
[279] el-Enfâl 8/32.
[280] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/494; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 27/332; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/151; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/364; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 30/637; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 3/535; Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî,* 15/62; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/253.
[280] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 30/637; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/253.
[281] el-Müddessir 74/11.
[282] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Müddessir Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/463.
[283] el-Müddessir 74/8-31.
[284] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 23/19; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/515; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 28/40; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/175; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/394; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 19/71; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 8/326.

Müfessirlerin bu âyetlere dair İbn Abbas'tan aldıkları en meşhur rivâyete göre; Velid b. Muğîre bir Hz. Peygamber'e gelip (veya Hz. Ebû Bekir'e) Kur'ân ayetlerini dinlemiştir. Okunan Kur'ân'dan etkilenen Velid b. Muğîre İslam'a karşı yumuşar gibi olmuştur. Ebû Cehil bu olaydan haberdar olunca Velid b. Muğîre'nin yanına gelmiş kavminin kendisiyle görüşmek üzere toplandığını ve İslamı kabul etmediğine dair sözler söylemesini istemiştir. Velid b. Muğîre kavmi arasında şiiri en iyi bilen kendisinin olduğunu fakat duyduklarının şiire benzemediğini, onun sözlerinin ayrı bir cazibesi olduğunu, kendi sözlerinin her türlü kelama üstün gelirken Muhammed'den duyduklarına karşı bir şey söyleyemediğini belirtmiştir. Ebû Cehil kavminin böyle bir şeyi kabul edemeyeceğini söyleyerek Velid b. Muğîre'yi uyarmıştır. Velid b. Muğîre kendisine düşünmesi için biraz zaman verilmesini istemiş ve belli bir süre sonra duyduklarının bir başkasından öğrenilmiş bir büyü oluğunu söylemiştir. Bu olay üzerine bu âyetler nâzil olmuştur.[285]

Kevser Sûresi 3. Âyet

إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ ٱلْأَبْتَرُ

"Doğrusu sana buğzeden, soyu kesik olanın ta kendisidir."[286]

Âdiyât sûresinden sonra nâzil olan kevser sûresi adını ilk âyetinden almıştır. İkinci âyette kurban kesmekten söz edildiği için Nahr sûresi olarak da bilinmektedir.[287] Son âyette Hz. Peygamber'e buğz eden kişiden bahsedilmekte ve asıl soyu kesik olanın o kimse olduğu belirtilmiştir.

Son âyette Allahu Teâlâ *sana buğzeden* ifadesiyle asıl soyu kesik olanın Hz. Peygamber'e hakaret eden kimse olduğunu bildirmiştir. Mübhem olan bu şahıs kim olduğu hakkında müfessirler; Kureyş'ten bir kimsenin ya da bazı kimselerin Hz. Peygamber'e soyu kesik gibi olumsuz sıfatlarla nitelemesi üzerine nâzil olduğunu ifade etmişlerdir. Bunu söyleyenlerin kim olduğu hususunda birkaç görüş bulunsa da bu

[285] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 24/24; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/176; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 5/394; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 19/7.
[286] el-Kevser 108/3.
[287] İlyas Üzüm, "Kevser Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/345.

kimsenin Âs b. Vâil olduğunu ifade eden rivâyetler meşhur olmuş ve bu görüş benimsenmiştir.[288]

2.3. Ehl-i Kitaba İşaret Eden Âyetler

Bakara Sûresi 109. Âyet

وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ ايمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَق فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِه اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

"Kitap ehlinden birçoğu, hak kendilerine belirdikten sonra dahi, içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi, imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler. Siz şimdilik, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedin, hoşgörün. Şüphesiz Allah, gücü her şeye hakkıyla yetendir"[289]

Bu âyet-i kerîmede مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ ifadesiyle kastedilen şahıslar Hz. Peygamber'e düşmanlığıyla bilinen bir grup insan ve onlarla beraber bulunan Yahudilerdir. Rivâyetlere göre bu kimseler Uhud Gazvesi'nden sonra Müslümanların hezimete uğradığını öne sürüp Huzeyfe b. el-Yemanî ile Ammâr b. Yâsir'i kendi dinlerine döndürmeye çalışmışlardır.[290] Müfessirlerin ekseriyetine göre İslamı karalamaya çalışan bu Yahudilerin başında Finhas b. Azurâ bulunmaktadır.[291] Taberî, âyetin bir topluluk hakkında nâzil olduğunu dolayısıyla sadece bir tek kimseye hamledilemeyeceğini ifade etmiştir. Kendisi bu âyetin Müslümanları dinden döndürmeye çalışan Yahudiler ve onların benzerleri olan kimseler hakkında nâzil olduğunu söylemenin en makul görüş olduğunu ifade etmiştir.[292]

---

[288] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 24/656; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/627; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 39/385; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 5/316; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 32/320; Elmalılı, Hak Dinî Kur'an Dili, 9/335.

[289] el-Bakara 2/109.

[290] Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil b. Süleymân,* nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetu't-Tarihu'l-Arabiyye, 1423/2002), 1/131; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 2/498; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/36; Ebû Muhammed İbn Atıyye El-Endelüsî, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz fî Teſsîri'l-Kitâbi'l-ʿAzîz*, nşr. Abduşşafi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1422), 1/196; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/176; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 3/645; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 1/264; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'ân Dili,* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.), 1/410.

[291] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/131; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/176; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 3/645. Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 1/410.

[292] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 2/498.

Âl-i İmrân Sûresi 23. Âyet

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ اُوْتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ اِلٰى كِتَابِ اللهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلّٰى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ

"*Kendilerine Kitap'tan bir pay verilenleri görmüyor musun ki, aralarında hüküm vermesi için Allah'ın Kitabına çağrılıyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gidiyor."*[293]

Âyet-i kerîmede الَّذِينَ ism-i mevsûlü ile Ehl-i kitaptan kastedilenin Yahudiler olduğu noktasında müfessirlerin ittifakı bulunmaktadır.[294] Ayrıca bu Yahudilerin kimler olduğu hakkında da iki meşhur bulunmaktadır:

Müfessirlerin İbn Abbas'tan aldıkları rivâyete göre Hz. Peygamber Medine'de Beytül Medâris denilen yere varmış ve orda bulunan Yahudileri İslama davet etmiştir. O meclisin önde gelen isimlerinden Nuaym b. Amr ve Haris b. Zeyd Hz. Peygamber'e hangi din üzerine olduğunu sormuşlar ve Hz. Peygamber'den *"İbrâhîm'in dini üzereyim"* cevabını almışlardır. Onların *"İbrâhîm Yahudi idi"* cevabı üzerine Hz. Peygamber Tevrat'a başvurmayı teklif etmiş fakat onlar bundan çekinmişlerdir. Bu âyet ve bundan sonraki âyet bu konu hakkında nâzil olmuştur.[295]

İbn Abbas'tan Kelbî'den ve Katade'den gelen rivâyete göre Yahudilerin ileri gelenleri, kendi kitaplarında zinanın cezasının recm olduğunu bildikleri halde Hayber eşrafından zina eden iki kişiye asaletlerinden dolayı zina cezası vermekten çekinmişler ve bu duruma bir ruhsat bulunur ümidi ile Hz. Peygamber'in yanına varmışlardır. Hz. Peygamber tekrar recm cezasını uygun görünce yine kabul etmemişlerdir. Hz. Peygamber; *"Sizinle benim aramda Tevrat hakem olsun. Çünkü onda recm hükmü vardır. Sizin en bilgiliniz kimdir?"* diye sorması üzerine görüş almak için Abdullah b. Sûriya el-Fedekî denilen Yahudi bilginin yanına gitmişlerdir. Tevrat'taki hükümleri okumaya başlayan İbn Sûriya recm âyetine gelince eliyle gizlemiş fakat Abdullah b. Selâm'ın

---

[293] Âl-i İmrân 3/23.

[294] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/290; Maturidî, *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân,* 1/383; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/203; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/424; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 1/415; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/348; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb;* 7/178; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 2/20; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 1/245; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 3/210; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/320.

[295] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/290; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/424; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 1/415; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/348; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb;* 7/178; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 2/20; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 1/245; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 3/210.

uyarısı üzerine gizlediği recm âyetini bulunmuştur. Bunun üzerine recm cezasını tatbik ettirilmiş ve Yahudilerin bu kurnazlıkları üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[296]

Bu âyet hakkında farklı yorumlar bulunsa da ortak kanaat Yahudilerin muhakeme olma hususunda Tevrat'tan bile çekinmeleri olmuştur. Âyet-i kerîmede "*Allah'ın Kitabına çağrılıyorlar*" ifadesiyle kastedilen kitap Tevrat'tır. Çağırıldıkları husus ise Hz. İbrâhîm'e Yahudilik izafe etmeleri ya da zina edenlere verilecek hüküm olmuştur. Müfessirlerin Allah'ın kitabına çağırılan bu kimselerin Yahudiler olduğu noktasında hemfikir oldukları söylenebilir. Müfessirlerin çoğunluğuna göre ise muhakemeye davet edilen bu kimseler Beytül Medâris'te Hz. Peygamber ile tartışan Nuaym b. Amr ve Haris b. Zeyd'dir.[297]

Âl-i İmrân Sûresi 100. Âyet

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِنْ تُطيعُوا فَريقًا مِنَ الَّذينَ اُوْتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ ايمَانِكُمْ كَافِرِينَ

"Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir gruba uyarsanız, imanınızdan sonra sizi döndürüp kâfir yaparlar."[298]

Bu âyet-i kerîmede Allahu Teâlâ mü'minleri Ehl-i kitabın fitnelerine karşı uyarmaktadır. Müfessirlerin genel kabulüne göre âyette يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا *"Ey iman edenler"* ile kastedilen Evs ve Hazrec kabileleri; فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ اُوْتُوا الْكِتَابَ *"Kitap verilenlerden herhangi bir grup"* ile kastedilen ise Yahudilerdir.[299]

Müfessirlerin eserlerine aldıkları rivâyete göre Yahudilerden ihtiyar Şa's b. Kays, Evs ve Hazrec kabilelerinin İslam ile birlikte bir arada olduklarını görünce sinsi bir plan yapmaya karar vermiş ve kendi kavminden bir genci fitne çıkarması için Müslümanların meclisine göndermiştir. Bu genç aldığı emir üzere iki kabile arasında geçen Buas Savaşından bahsetmiş ve bu savaş hakkındaki şiirleri fitne çıkarmak için dillendirmiştir. Bu fitneye düşen Müslümanlar birbirlerine karşı övündükten sonra ağız dalaşı yaparak tartışmaya başlamışlardır. Aradan fazla zaman geçmeden iki kabile kendi taraflarında

---

[296] Maturidî, *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân,* 1/383; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/203; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/424; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/348; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb;* 7/178; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 2/20.
[297] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/290; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb;* 7/178.
[298] Âl-i İmrân 3/100.
[299] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/58; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 9/62-66; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/477-479; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 1/482; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/383; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 8/308; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 1/278; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṯûr,* 2/278; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 4/28.

toplanıp Medine meydanında savaşmak için sözleşmişlerdir. Durumu haber alan Hz. Peygamber yanındaki sahâbilerle meydana gitmiş ve tekrar cahiliye adetlerine dönmeye çalışan bu iki kabileye öğütler vermiştir. Fitneye düştüklerini anlayan Evs ve Hazrec kabileleri hatalarını kabul edip istiğfar etmişler ve silahlarını atıp birbirleriyle sarılmışlardır. Tuzağı boşa çıkan Şa's b. Kays hakkında da bu âyet nâzil olmuştur. Müfessirlerin tamamına yakını bu rivâyeti eserlerine almışlar ve âyette mübhem bırakılan şahsın Şa's b. Kays olduğunu ifade etmişlerdir.[300]

Âl-i İmrân Sûresi 181. Âyet

لَقَدْ سَمِعَ اللهُ قَوْلَ الَّذينَ قَالُوا اِنَّ اللهَ فَقيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْاَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَريقِ

"Allah; "Şüphesiz, Allah fakirdir, biz zenginiz" diyenlerin sözünü elbette duydu. Onların dediklerini ve haksız yere peygamberleri öldürmelerini yazacağız ve "Tadın yangın azabını!" diyeceğiz."[301]

Müfessirler âyet-i kerîmede الَّذينَ ism-i mevsûlü ile Yahudilerden bir şahsa ya da Yahudi bir topluluğa ifade ettiğini belirtmişlerdir.[302] Çoğunluk bu mübhem şahsın Finhas bin Azura olduğunu ve olay gerçekleşirken onunla beraber Yahudi bir topluluğun bulunduğunu ifade etmişlerdir. Müfessirlerden bazıları bu şahsın Huyey bin Ahtab olduğuna dair rivâyetleri eserlerine almışlardır.[303]

Âyette *"Haksız yere peygamberleri öldürmelerini yazacağız"* ifadesinden bu kimselerin Yahudi oldukları anlaşılmaktadır. Bakara sûresinin *"Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah'tır ve O'na döndürüleceksiniz"* meâlindeki 245. âyeti nâzil olduğunda Yahudiler; "Allah zenginliğini yitirdi de insanlardan borç istiyor" diyerek âyetteki derunî manayla alay etmişlerdir.[304] Müfessirlerin Abdullah b. Abbas'dan aldıkları rivâyete göre Hz. Ebû Bekir

---

[300] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6/58; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 9/62-66; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/477-479; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 1/482; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/383; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 8/308; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/278; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṯûr*, 2/278; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 4/28. Âl-i İmrân 3/181.

[302] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/319; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 7/443-445; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/269-270; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 1/547; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/447; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 9/446; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 2/51; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 2/155; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 2/471; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 4/211.

[303] Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/547; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 4/211.

[304] Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 737.

Yahudilerin bulunduğu bir meclise girmiş ve onları İslama davet etmiştir. Oradakilerin Finhas adlı Yahudi hahamın etrafında toplandıklarını görünce direk Finhas ile muhatap olmuş ve onu İslama davet etmiştir. Finhas Bakara sûresindeki bu âyeti kastederek alaycı bir tavırla kendilerinin zengin olduğunu, Allah'ın ise kendilerine muhtaç olduğunu dolayısıyla Allah'a yalvarmalarına gerek olmadığı ifade etmiş ve sonunda Hz. Ebû Bekir tarafından darp edilmiştir. Finhas durumu Hz. Peygamber'e taşındığında kendisinin mağdur olduğunu dile getirmiş ve haklı çıkmak için Hz. Ebû Bekir ile aralarında geçen konuşmayı inkar etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir'i tasdik etmek üzere Finhas'ı işaret ederek bu âyet nâzil olmuştur.[305]

Âyette ism-i mevsûlün çoğul ifade etmesi bir topluluktan bahsedildiğini göstermektedir. İlgili rivâyette Hz. Ebû Bekir'in Yahudilerin önderlerinden olduğu gerekçesiyle Finhas b. Azura'yı muhatap alıp oradakileri İslama davet etmesi âyetin ifade ettiği muhtevaya uygun düşmektedir. Bu âyette ism-i mevsûlle işaret edilen mübhem şahıslar müfessirlerin genel kabulüne göre Finhas b. Azura ve onunla beraber bulunan Yahudilerdir.

Nisâ Sûresi 60. Âyet

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذينَ يَزْعُمُونَ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ يُريدُونَ اَنْ يَتَحَاكَمُوا اِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ اُمِرُٓوا اَنْ يَكْفُرُوا بِه وَيُريدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعيدًا

"(Ey Muhammed!) Sana indirilen Kur'an'a ve senden önce indirilene inandıklarını iddia edenleri görmüyor musun? Tâğût'u tanımamaları kendilerine emrolunduğu hâlde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar. Şeytan da onları derin bir sapıklığa düşürmek istiyor"[306]

Müfessirler bu âyette الَّذينَ ism-i mevsûlü ile işaret edilenler hakkında iki görüş etrafında toplanmışlardır. Müfessirlerin bir kısmı âyetin aralarında çıkan husumet nedeniyle muhakeme olmak isteyen bir Yahudi ve bir münafık arasında geçtiğini

[305] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/319; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 7/443-445; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/270; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/547; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 1/547; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/447; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 9/446; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 2/51; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 2/471.

[306] Nisâ 4/60.

belirtmektedir.[307] Abdullah b. Abbas'dan ve Âmir eş-Şa'bi'den aldıkları rivâyetlerde Yahudi olan kişinin âdil bir hüküm için Hz. Peygamber'e gidip muhakeme olmak istediği, münafık olan kimsenin de kendi lehine hüküm vereceğini düşündüğü Tağut'a muhakeme olmak istediği anlatılmaktadır. Tağut olarak tanıtılan bu kişi Ka'b b. el-Eşref veya Cüheyniye Kabilesinden bir kahindir.[308] Bu olayın devamında Yahudi olan şahsın ısrarı üzere Hz. Peygamber'e gidildiği ancak münafığın aleyhine verilen hükme razı olmayıp tekrar durumu arz etmek üzere Hz. Ömer'e gittiği, Hz. Ömer'in de bu hükme razı olmayan münafığın boynunu vurduğu ve bu sayede de Cebrail tarafından "Faruk (hak ile bâtılı ayıran)" lakabının verildiği anlatılmaktadır.[309]

Müfessirlerin bir kısmı Süddî'den aldıkları rivâyeti daha muteber bulmuşlardır. Bu rivâyete göre âyetteki mübhem şahıslar Beni Nadr ve Beni Kureyza'dan münafık kimselerdir. Hicretten önce Beni Nadr, Beni Kureyza'dan üstün durumdaydı. Beni Kureyzalı biri Beni Nadr'dan birini öldürdüğünde kısas uygulanırdı ancak Beni Nadr'dan biri Beni Kurayza'dan birini öldürdüğünde kısas değil diyet ödenirdi. Hicretten sonra bu iki kabileden bir kısım insanın Müslüman olmasıyla artık tüm hakları eşit olmuştur. Ancak Beni Nadr'dan birinin Beni Kureyza'dan birini öldürmesi üzerine ihtilafa düşmüşlerdir. Beni Nadr eskiden olduğu gibi üstün konumda olduklarını iddia edip diyet vermek istemiş fakat Beni Kureyzalılar İslamiyetle bu üstünlüğün kalktığını gerekçe gösterip kısas istemişlerdir. Bu iki kabilenin Müslümanları hüküm için Hz. Peygamber'e gitmek istemelerine rağmen aralarındaki münafıklar bir kâhine gitme hususunda ısrarcı olmuşlardır. Sonrasında münafıkları kınamak üzere bu âyet nâzil olmuştur.[310]

Âyette geçen *"Sana indirilen Kur'an'a ve senden önce indirilene inandıklarını iddia edenleri görmüyor musun?"* ifadelerinden kınanan kimselerin münafık kimseler olduğu ve bunların Hz. Peygamber'i bırakıp muhakeme için tağuta gittikleri anlaşılmaktadır.

---

[307] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/383; Maturidî, *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân,* 3/235; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 1/313; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 10/452; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 1/654; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/525; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 2/80; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 1/368; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 2/305.

[308] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/383; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 8/508; Maturidî, *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân,* 3/23; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/313; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 10/452; Begavî, Meʿâlimü't-tenzîl, 1/654.

[309] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/383; Maturidî, *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân,* 3/235; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 1/313; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/654; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/525; Hz. Ömer'in Muvâfakatları için bk. Gökhan Atmaca, "Hz. Ömer ve Muvâfakatları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/21 (Haziran 2010), 64.

[310] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/510; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 1/502; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 1/655; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 2/72; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 10/120.

Müfessirlerin ayrıldıkları tek yer bu münafıkların hangi kabileye ait olduğu noktasındadır. Süddî'den gelen rivâyette Yahudi kabileleri arasındaki münafıklardan, İbn Abbas'tan gelen rivâyette ise Müslümanlar içerisindeki münafıklardan bahsedilmektedir. Ancak tağuta giden bu kimselerin isimleri bilinmeyen münafık kimseler olduğu noktasında hemfikirdirler. Bu bakımdan bu âyette mübhem bırakılan şahıslar hakkında müfessirlerin hemfikir olduğu söylenebilir. Müfessirlerin asıl ihtilafı bu âyetin devamında gelen 65. âyet hakkında olmuştur.

Nisâ Sûresi 65. Âyet

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا في اَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْليمًا

"Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar"[311]

Âyet-i kerîme, aralarındaki husumetlerde Hz. Peygamber'i hakem kabul edip verilen hükme tam rıza göstermeyenlerin iman etmiş olmayacağını belirtmektedir. Müfessirler bu âyet-i kerîmedeki mübhem şahıslar ile alakalı olarak temelde iki görüşü eserlerinde zikretmişlerdir. Bazı müfessirler buradaki mübhem şahısların ensardan bir kişi ile Hz. Peygamber'in halasının oğlu olan Zübeyr b. Avvâm olduğunu ifade etmişlerdir.[312] Bazıları da buradaki mübhem şahısların önceki âyetlerde bahsi geçen tağutun önünde muhakeme olmak isteyen kimseler olduklarını ifade etmişlerdir.[313] Müfessirlerin çoğu her iki görüşü de eserlerinde zikretmişlerdir.[314]

Müfessirlerin eserlerine aldıkları rivâyete göre Hz. Zübeyr ile Ensar'dan bir kişi Harre denilen mevkide bahçelerini sulama hususunda münakaşa etmişler ve durumu Hz. Peygamber'e iletmişler. Hz. Peygamber önce Zübeyr'in sulama işlemini gerçekleştirmesini daha sonra komşusu için suyu bırakmasını söylemiştir. Bu hüküm

[311] Nisâ 4/65.
[312] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/386; Semerkandî, *Teſsîru Ebi'l-Leyṣ*, 1/315; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 5.7266.
[313] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 8/524; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 10/127; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 5/122; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 3/34.
[314] Maturidî, *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân,* 3/242-243; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 10/461-462; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 1/503; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/657; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/529.

ensardan olan bu şahsın hoşuna gitmeyince Hz. Peygamber'in halasının oğluna ayrıcalık tanıdığını ifade etmiş ve bu âyet nâzil olmuştur.

Bu âyet-i kerimenin sibâkına bakıldığında aralarında çıkan husumetten dolayı Hz. Peygamber'e gitmeyip tağutun önünde muhakeme olmak isteyen kimselerden bahsedildiği daha önce ifade edilmişti. Bu âyetteki mübhem şahısların Hz. Zübeyr ve Ensar'dan olduğunu söylemek bir nevi önceki benzer kıssanın bitip yeni bir kıssanın başladığını ifade etmek olur. 60. âyette geçen *"Tâğût'u tanımamaları kendilerine emrolunduğu hâlde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar"* ifadesinde mübhem şahıslarla ilgili olan rivâyetlere bakıldığında müfessirlerden hiçbirinin Hz. Zübeyr ve ensarlı şahsın kıssasını zikretmemiştir. Aksine bu şahısların Hz. Peygamber'in önünde muhakeme olmak istemeyen münafıklar olduğu noktasında da müfessirlerin hemfikir oldukları daha önce ifade edilmişti. Ancak 65. âyete geçen *"Aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar"* ifadesine gelindiğinde müfessirlerin bazıları bu şahısların Hz. Zübeyr ve ensarlı bir kimsenin olduğunu tercih etmiş ancak bu rivâyeti tercih etme sebeplerini belirtmemişlerdir.[315] Bir kısım müfessir de her iki rivâyeti de eserine almakla yetinmiştir.[316]

Bu âyetin önceki anlatılanların bir devamı olduğunu ifade eden müfessirlerin görüşlerine geçmeden önce 60. âyetten 65. âyete kadar olan âyetlerin mealini vermek yerinde olacaktır:

"(Ey Muhammed!) Sana indirilen Kur'an'a ve senden önce indirilene inandıklarını iddia edenleri görmüyor musun? Tâğût'u tanımamaları kendilerine emrolunduğu hâlde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar. Şeytan da onları derin bir sapıklığa düşürmek istiyor. Onlara, "Allah'ın indirdiğine (Kur'an'a) ve Peygambere gelin" dendiği zaman, onların senden büsbütün uzaklaştıklarını görürsün. Kendi işledikleri yüzünden başlarına bir musibet geldiği, sonra da "Biz iyilik etmek ve uzlaştırmaktan başka bir şey istememiştik" diye Allah adı ile yemin ederek sana geldikleri zaman hâlleri nasıl olur? Onlar, Allah'ın kalplerindekini bildiği kimselerdir. Öyleyse onlara aldırma. Onlara öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında etkili ve güzel söz söyle. Biz her peygamberi sırf,

[315] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/386; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 1/315; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 5.7266.
[316] Maturidî, *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân,* 3/242-243; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 10/461-462; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 1/503; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 1/657; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/529.

Allah'ın izni ile itaat edilmek üzere gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan günahlarının bağışlamasını dileseler ve Peygamber de onlara bağışlama dileseydi, elbette Allah'ı tövbeleri çok kabul edici ve çok merhametli bulacaklardı. Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."[317]

Tabîin müfessirlerinden Mücâhid, 65. âyetin önceki âyetlerde bahsedilenlerin bir davamı olduğunu rivâyet etmiştir.[318] Ayrıca Taberî, bu âyetlerin tamamının tağutun hükmüne başvurmak isteyen kimseler hakkında nâzil olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bir kıssanın bittiğine dair bir alametin olmaması kıssanın aynı kişiler üzerinden devam ettiğinin bir göstergesidir.[319] Zira bu âyetlerde konunun bittiğine veya değiştiğine dair herhangi bir alamet veya işaret yoktur. İbn Âşûr da bu görüşün kelamın nazmına daha uygun olduğunu ve cumhurun da bu görüşte olduğunu ifade etmiştir.[320] Müfessirlerin bu değerlendirmelerinden yola çıkarak tağutun hükmüne başvurmak isteyen kimselerden bahsederek başlayan bu âyetlerin tek bir konu üzerinden gittiği ve 65. âyetin de aynı konuya dahil olduğu söylenebilir.

2.4. Önceki Kavimlere ve Peygamberlere İşaret Eden Âyetler

Bakara Sûresi 258-259. Âyetler

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذي حَاجَّ اِبْرٰهيمَ في رَبِّهٖ اَنْ اٰتيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ اِذْ قَالَ اِبْرٰهيمُ رَبِّيَ الَّذي يُحْي وَيُميت قَالَ اَنَاْ اُحْي وَاُميت قَالَ اِبْرٰهيمُ فَاِنَّ اللّٰهَ يَاْتي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَاْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذي كَفَرَ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظّٰلِمينَ

اَوْ كَالَّذي مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَا قَالَ اَنّٰى يُحْي هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْم قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانْظُرْ اِلٰى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَديرٌ

"Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, "Benim Rabbim diriltir, öldürür." demiş; o da "Ben de diriltir, öldürürüm" demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, "Şüphesiz

[317] Nisâ 4/60-65.
[318] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*,2/75.
[319] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/524.
[320] İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*,5/112.

Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir" deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.[321]

Yahut altı üstüne gelmiş (ıpıssız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi? O, "Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?" demişti. Bunun üzerine, Allah onu öldürüp yüzyıl ölü bıraktı, sonra diriltti ve ona sordu: "Ne kadar (ölü) kaldın?" O, "Bir gün veya bir günden daha az kaldım" diye cevap verdi. Allah, şöyle dedi: "Hayır, yüz sene kaldın. Böyle iken yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de eşeğine bak! (Böyle yapmamız) seni insanlara ibret belgesi kılmamız içindir. (Eşeğin) kemikler(in)e de bak, nasıl onları bir araya getiriyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz?" Kendisine bütün bunlar apaçık belli olunca, şöyle dedi: "Şimdi, biliyorum ki; şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter."[322]

Alimlerin birçoğu sonraki âyeti öncekine atfederek اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِي حَاجَّ اِبْرٰهِيمَ و اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِي من كان كَالَّذي مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ şeklinde takdir etmişlerdir.[323] Ayrıca ilk âyetteki الَّذِي ism-i mevsûlü ile kastedilen mübhem şahsın Nemrud olduğu konusunda müfessirler hemfikirdirler. Ancak ikinci âyette الَّذي ism-i mevsûlü kastedilen şahsın kim olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Mutezilî müfessirler bu kimsenin dirilişi inkâr eden kafir bir kimse olduğunu ifade etmişlerdir.[324] Ancak âyette Allah'ın bir beldeye uğrayan kimseye *"Ne kadar (ölü) kaldın?"* diye sorması bizlere Allah'a iman etmeyen bir kimsenin Allah ile konuşmasının muhal olacağını göstermektedir.[325]

Diğer müfessirler âyetteki mübhem ifadeyle işaret edilen şahsın Hızır olabileceği ya da Yahudilikte peygamber olarak kabul edilen Üzeyr peygamber veya Ermiya peygamber olabileceğini ifade etmişlerdir.[326] Mukatil b. Süleyman, İmam Mâtürîdî, Semerkandî ve Nesefî ayette geçen bu şahsın Hz.Üzeyr olduğunu belirtmişlerdir.[327] İmam Maturidî müfessirlerin genel kanaatinin Hz.Üzeyr olduğunu eserinde belirtmiştir.[328]

---

[321] el-Bakara 2/258.
[322] el-Bakara 2/259.
[323] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, nşr. Abdurrezzak el-Mehdi (Beyrut, Dar'ul-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 1/233; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/306; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 7/27; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 1/156.
[324] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 7/26.
[325] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 7/27
[326] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/438; Saʿlebi, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2/239; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿUyûn,* 1/331; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-Vecîz,* 1/347; İbnü'l-Cevzî*, Zâdü'l-Mesîr,* 1/233; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* 1/526; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*,2/34.
[327] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 1/216; Maturidî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* 2/246; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, , 1/220; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/214; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 2/26.
[328] Maturidî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* 2/246.

Âyette kasabaya uğrayan bu kişinin *"Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?"*diye sorması o kimsenin ahirete inanan mü'min bir kimse olduğunu göstermektedir. Ayrıca Allâh-u Teâla'nın o kimseyle soru-cevap şeklinde konuşması o kişinin kamil bir mü'min ya da peygamber olabileceğine delalet etmektedir.[329]

Müfessirlerden birçoğu bu âyetin nuzûl sebebi olarak Hz. Üzeyr'in kıssasını göstermektedirler. İlgili kıssada Buhtunnasr'ın İsrâiloğulları ile savaşıp onları Bâbil'e yerleştirdiği, içlerinde onların alimlerinden olan Hz. Üzeyr'in de bulunduğu, âyette bahsedilen kasabaya gelip yüz senelik uykuya daldığı daha sonra Allah'ın onu dirilterek mutmain olması için ona dirilişin nasıl olacağını gösterdiği anlatılmaktadır. Kıssanın devamında Hz. Üzeyr'in Beytü'l-Makdis'e gidip orda kendinden yaşça büyük olan oğullarını ve torunlarını bulduğu, onlara ezberinde olan Tevrat'ı tek tek yazdırdığı ve zaman içerisinde de İsrâiloğulları'nın tekrar sapkınlığa düşerek Hz. Üzeyr'in Allah'ın oğlu olarak kabul ettikleri anlatılmaktadır.[330]

Bu âyetin nuzûl sebebi olarak Hz. Üzeyr'in kıssasını aktaran İbn Ebû Hâtim eserinde Hz.Üzeyr için "Nebiyyullah" sıfatını kullanmaktadır.[331] Aynı kıssayı aktaran İbn Kesîr, alimlerin genelinin Hz.Üzeyr'i Yahudi peygamberden kabul ettiğini belirtmiştir.[332] Râzî bu kıssanın alimler arasında bilinen meşhur bir kıssa olduğunu, kıssada da yaşanan mucizevî olayların Hz. Üzeyr'in Peygamberliğine delâlet ettiğini ancak Yahudilerin Hz. Üzeyr'i Allah'ın oğlu kabul edip küfre düştüklerini belirtmiştir.[333] Aynı kıssayı Yahudi peygamberlerden Ermiya'ya atfeden müfessirler de bulunmaktadır.[334] Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde âyetteki mübhem ifadeyle Yahudi peygamberlerden birinin kastedildiği ve bu peygamberin de Hz. Üzeyr olduğu görülmektedir.

---

[329] *Râzî, Mefâtîhu'l-Ğayb,* 7/27.
[330] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil, 1/216;* Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/226; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/234; *Râzî, Mefâtîhu'l-Ğayb,* 7/28; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, 1/214; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿAzîm,* 1/527.
[331] Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* nşr. Esad Muhammed Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebet-ü Nizar Mustafa el-Bâz, 1419), 2/502.
[332] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* nşr. Abdulmuhsin et-Türkî, (B.s., Dar-u Hicre, 1424/2003), 2/389.
[333] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* 7/28.
[334] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/448; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl,* 1/352.

Mâide Sûresi 23. Âyet

قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ اَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَاِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَاِنَّكُمْ غَالِبُونَ وَعَلَى اللهِ فَتَوَكَّلُوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

"Korkanların içinden Allah'ın kendilerine nimet verdiği iki adam şöyle demişti: Onların üzerine kapıdan girin. Oraya girdiniz mi artık siz kuşkusuz galiplersiniz. Eğer mü'minler iseniz, yalnızca Allah'a tevekkül edin."[335]

Âyet-i kerîmede رَجُلَانِ cins ismiyle iki mübhem şahsa işaret edilmektedir. Aynı sûrenin 20. âyetinden itibaren Hz. Mûsâ ile İsrâiloğulları'nın aralarında geçen diyaloglar anlatılmakta ve bir önceki âyette içerisinde zorba insanların bulunduğu şehre girmekten çekindiklerinden bahsedilmektedir.[336] Bu âyette ise Allah'ın kendilerine nimet verdiği sâlih iki kimsenin insanlara cesaret ve yön verdiği anlatılmaktadır.

Müfessirlerin eserlerinde farklı birkaç rivâyeti bulundurmakla beraber bu iki kimseden kastedilenin Yûşâ b. Nûn ve Kâlib b. Yûfennâ olduğunu belirtmişlerdir.[337] Taberî, Yûşâ ve Kâlib rivâyetlerinin daha sahih olduğunu ayrıca eserinde ifade etmiştir.[338]

Yûşâ b. Nûn Tevrat'ta hem askeri bir lider hem de peygamber olarak anlatılmaktadır. Hz. Mûsâ'nın en başta gelen yardımcılarındandır. Yahudiler Hz. Musa'dan sonra Yûşâ b. Nûn'un peygamber olduğuna inanırlar. İsrâiloğulları altından buzağı yaptıkları sırada Hz. Mûsâ ile Yûşâ b. Nûn Sînâ dağında bulunmuşlar ve oradan beraber dönmüşlerdir.[339] Mâide sûresindeki bu âyet ile birlikte Kehf sûresinde Hızır kıssası diye bilenen kıssasın 60-62-63. âyetlerinde Hz. Mûsâ'nın genç yardımcısı (fetâ) olarak bahsi geçen kimsenin de Yûşâ b. Nûn olduğu rivâyet edilmektedir.[340]

---

[335] el- Mâide 5/23.
[336] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 10/159-190; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 11/331-335; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu,* 1007-1014.
[337] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 10/176; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/382; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/35; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 2/175; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1/620; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 11/333; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 2/122; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 3/235; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 6/164.
[338] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 10/176.
[339] Ömer Faruk Harman, "Yûşa'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/44.
[340] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/55; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/188-189.

Mâide Sûresi 27. Âyet

وَٱتۡلُ عَلَيۡهِمۡ نَبَأَ ٱبۡنَيۡ ءَادَمَ بِٱلۡحَقِّۘ إِذۡ قَرَّبَا قُرۡبَانٗا فَتُقُبِّلَ مِنۡ أَحَدِهِمَا وَلَمۡ يُتَقَبَّلۡ مِنَ ٱلۡأٓخَرِۚ قَالَ لَأَقۡتُلَنَّكَۖ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ ٱللَّهُ مِنَ ٱلۡمُتَّقِينَ

"(Ey Muhammed!) Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, 'Andolsun seni mutlaka öldüreceğim' demişti. Öteki, "Allah, ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder" demişti."[341]

Âyet-i kerîme Hz. Âdem'in iki oğlunun kıssası haber verilmektedir. Bu âyette ve devam eden âyetlerde Hz. Âdem'in her iki evladı da Allah'a birer kurban sunmuş, biri kabul edilmiş diğeri ise reddedilmiştir. Kurbanı kabul edilmeyen kardeş nefsine yenik düşmüş ve hasedinden dolayı kardeşini öldürmüştür. Öldürdüğü kardeşinin cesedini ne yapacağını bilemezken Allah ona yeri eşeleyen bir kargayı göstererek cesedi toprağa gömeceğini göstermiştir.[342] Allahu Teâlâ Hz. Mûsâ ve kavmi arasında geçen olayları anlattıktan sonra bu kıssa ile İsrâiloğulları'na ibret ve nasihat vermektedir. Çünkü onlar son peygamberin kendi içlerinden çıkmasını beklerken Araplardan çıkmasından ötürü Hz. Peygamber'e aşırı derecede kıskançlık ve düşmanlık sergiliyorlardı. Allahu Teâlâ bu kıskançlığın ve düşmanlığın durumu daha kötü boyutlara götüreceğini göstermek maksadıyla kıssayı vahyetmiştir.[343]

Müfessirler ittifakla bu âyette ٱبۡنَيۡ ءَادَمَ ifadesiyle Hz. Âdem'in isimleri Hâbil ve Kābil olan iki oğluna işaret edildiğini, kurbanı kabul edilen evladın Hâbil, kurbanı kabul edilmeyen evladın ise Kābil olduğunu ifade etmişlerdir.[344] Eserlerine aldıkları rivâyetlere göre Hâbil ile Kābil arasında bir anlaşmazlık yaşanmış, Hz. Âdem bu anlaşmazlığın çözümü için her birinin Allah'a bir kurban sunmasını, kurbanı Allah tarafından kabul edilenin haklı olacağını söylemiştir. O dönemde gökten inen bir ateşin kurbanı yakması, o kurbanın Allah tarafından kabul edilişinin bir göstergesiydi. Hâbil'in kurbanı kabul

[341] el-Mâide 5/27.
[342] el-Mâide 5/27-33.
[343] Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu,* 1017.
[344] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 10/201; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 1/383; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 11/270; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/38; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 11/37; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 3/73; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 3/242.

edilmiştir. Bu durumu içine sindiremeyen ve kıskançlığını bastıramayan Kābil kardeşini öldürmüştür.[345]

Bir kısım müfessir bu âyette Hz. Âdem'in iki oğlundan kastedilenlerin İsrâiloğulları'ndan iki kişi olduğunu ifade etmişleridir.[346] Bunu delillendirmek tüm insanlığın Hz. Âdem'in soyundan geldiğini örnek göstererek bu sıfatın kullanıldığı belirtmişlerdir. Ancak âyetin devamında katilin cesedi ne yapacağını bilememesi bu iki kimsenin bizzat Hz. Âdem'in oğulları olduğunu göstermektedir. Çünkü İsrâiloğulları'nın bu kadar zaman geçtikten sonra ölülerini toprağa gömmeyi bilmemesi imkânsız görünmektedir. Diğer âyette Allah'ın kargayı göndererek defin işlemini göstermesi yeryüzünde ilk defa kan döküldüğünü dolayısıyla da bu iki kişinin bizzat Hz. Âdem'in iki evladı olduğunu kanıtlar niteliktedir.[347]

En'âm Sûresi 93. Âyet

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ ٱفْتَرَىٰ عَلَى ٱللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَن قَالَ سَأُنزِلُ مِثْلَ مَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ

"Allah'a karşı yalan uyduran veya kendine bir şey vahyedilmemişken, "Bana vahyolundu" diyen, ya da "Allah'ın indirdiğinin benzerini ben de indireceğim" diye laf eden kimseden daha zalim kimdir.."[348]

En'âm sûresi Mekke döneminin sonlarında, bir gecede tamamı nâzil olan bir sûredir. Bazı âyetlerin Medine'de indiği de rivâyet edilmiştir. Tevhid delillerine, Hz. Peygamber'in hak peygamber olduğuna dair kesin delillere, şirki yok eden delillere değinmesinden dolayı Huccet sûresi adıyla da anılmıştır.[349] Bu âyette ise kendisine vahiy gelmediği halde peygamber olduğunu iddia eden ya da âyetlerin benzerini söyleyeceğini iddia eden kimselerden bahsetmektedir. Müfessirlerin çoğunluğu bu âyette مَنْ ism-i mevsûlü ile "Bana vahyolundu" diyerek peygamberlik iddia eden kişinin Müseylimetü'l-Kezzâb olduğunu ifade etmişlerdir.[350] Âyetin devamındaki "Allah'ın indirdiğinin

[345] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 10/207; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 1/383-384; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/39; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 11/37; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 3/74.
[346] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 3/82
[347] Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu,* 1017.
[348] En'âm 6/93.
[349] Emin Işık, "En'âm Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/169.
[350] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 11/533; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 1/468; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 12/147; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/144; *Kurtubî, el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 7/39; *Elmalılı, Hak Dinî Kur'an Dili,* 3/499.

benzerini ben de indireceğim" diyen kişinin ise Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh olduğunu ifade etmişlerdir.[351]

Yemâme bölgesinin Benî Hanîfe koluna mensup olan Müseylime şair ve hatip bir kimsedir. Kavmine liderlik yaptığı dönemlerde diğer kabilelere üstünlük sağlamak için Hz. Peygamber'le görüşmek istediği (veya mektuplaştığı) rivâyet edilmektedir. Bu görüşme isteklerinin temelinde Müslüman olması karşılığında kendisine de liderlik payı verilmesi bulunmaktaydı. Beklentileri gerçekleşmediği için son çare olarak peygamberlik iddiasında bulunmuştur.[352]

Bazı rivâyetlerde bu âyette bahsi geçen kişinin sadece Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh olduğu aktarılmıştır.[353] Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh Medine'ye hicretten sonra vahiy katipleri arasında yer almıştır. Vahiy katipliği yaptığı sırada irtidat edip Mekkelilerin yanında yer almıştır. Vahiy katipliği yaptığı sıralarda âyetleri kendi isteğine göre değiştirerek yazdığını ifade etmiştir. Fetih gününde kanı heder edilecekler arasında yer aldıysa da Hz. Osman'ın çabalarıyla Hz. Peygamber onu affetmiş ve biatını kabul etmiştir.[354]

Her iki görüş içerisinde de müfessirlerin tercih ettiği ya da rivâyetler içerisinde iki görüşten birine yönelebilecek herhangi bir karine bulunmamaktadır.

A'râf Sûresi 175. Âyet

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ الَّذي اٰتَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ

"Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz hâlde, onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kimsenin haberini anlat."[355]

İlk âyet-i kerîmede الَّذِي ism-i mevsûlü ile kastedilen kişinin kim olduğu hakkında temelde iki görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden en meşhur olanı Hz. Mûsâ zamanında

[351] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 11/533; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 1/468; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 12/148; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân,* 7/40.
[352] Ahmet Önkal "Müseylimetülkezzâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/130.
[353] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 11/534; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl,* 2/144.
[354] Mustafa Fayda "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/130.
[355] el- A'râf 7/175.

yaşamış olan Bel‘am b. Bâûrâ’dır.[356] İkinci görüş ise Hz. Peygamber zamanında yaşamış olan Ümeyye b. Ebü’s-Salt’tır.[357]

Bel‘am b. Bâûrâ, kaynaklarda kimi zaman Bel‘am b. Eber künyesiyle bazen İsrâiloğulları’na bazen yemenliliere bazen de Kur’ân’da *“zorba insanlar”* diye nitelendirilen Ken’anîlere nispet edilmiştir.[358] Rivâyetlerde kendisine peygamberlik verildiği ve duasına icabet edilen bir kimse olduğu, ism-i a’zam bilgisine sahip olduğu, fakat daha sonra bu bilginin ve peygamberliğin kendisinden çekip alındığı anlatılmaktadır.[359] Tevrat’ta, Tanrı’ya inanan ve O’ndan ilham alan, lânetlediği kimsenin lânete uğradığı, Ârâmî veya Amorî bir kâhin olarak tanıtılmaktadır.[360]

Hakkında birçok rivâyetin bulunduğu Bel‘am b. Bâûrâ kıssasının özeti şu şekildedir:

Hz. Mûsâ Bel‘am’ın yaşadığı toprakları gitmek isteyince o bölgenin halkı kendilerine bir kötülük geleceği endişesiyle büyük bir korkuya kapılmış ve duası makbul olan Bel‘am’dan Hz. Mûsâ’ya beddua etmesini istemişlerdir. Bel‘am, Allah ile istişare etmek için zaman istemiş ve istişare sonucunda Allah’ın bu işi kendisine yasakladığını ifade etmiştir. Bu durumdan hoşlanmayan bölge halkı Kral ile birlikte beddua etmesi için Bel‘am’a baskı kurmuştur. Bu baskı üzerine Bel‘am tekrar Allah ile istişare etmiş fakat bu defa kendisine olumlu ya da olumsuz bir işaret gelmemiştir. Kavmi, kendisine en azından bu işin yasaklanmadığına dair bir işaretin gelmediğini ileri sürerek beddua etmesini istemiş ve Bel‘am da kabul etmiştir. Yaptığı her beddua kendi halkına isabet edince Bel‘am çaresiz kalmış ve halkının muzaffer olması için İsrâiloğulları’nı helaka düşürecek bir fitneyi onlara öğretmiştir. Bel‘am‘ın tavsiyesiyle şehirdeki kadınlar İsrâiloğulları’nı karşılamaya gönderilmiş bu sayede İsrâiloğulları zinaya düşürülmüştür. Bu fitne sonucunda İsrâiloğulları Taun hastalığına yakalanmış ve yetmiş bin kişi ölmüştür. Bel‘am, İsrâiloğulları’nı görmek için eşeğine binip onlara doğru gitmek isteyince eşek yerinden kıpırdamamış Bel‘am da onu sert bir şekilde dövmüştür. Bu

---

[356] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/75; Taberî, *Câmiu’l-beyân,* 13/254; Semerkandî, *Tefsîru Ebi’l-Leyṯ,* 1/567; Saʿlebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* 12/590; Begavî, *Meʿâlimü’t-tenzîl,* 2/249; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü’l-vecîz*, 2/476; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 2/178; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Ḳurʾâni’l-ʿaẓîm,* 3/457; Râzî, *Mefâtîḥu’l-ġayb,* 15/403; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve’t-tenvîr,* 9/175.

[357] Taberî, *Câmiu’l-beyân,* 13/260; Semerkandî, *Tefsîru Ebi’l-Leyṯ,* 1/567; Saʿlebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* 12/594-596; Begavî, *Meʿâlimü’t-tenzîl,* 2/250; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü’l-vecîz*, 2/477; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Ḳurʾâni’l-ʿaẓîm,* 3/458; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve’t-tenvîr,* 9/175.

[358] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/75; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 13/260.

[359] Taberî, *Câmiu’l-beyân,* 13/264; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Ḳurʾâni’l-ʿaẓîm,* 3/458.

[360] Ömer Faruk Harman, “Bel‘âm b. Bâurâ ‘”,*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/389.

durum birkaç defa tekrar edince artık eşek dile gelmiş ve önünde şeytanın durduğunu bu yüzden gidemediğini söylemiştir. Şeytanı fark eden Bel'am eşeğinden inmiş ve şeytana secde etmiştir. Bu yüzden âyette Bel'am'dan "Âyetlerimizi verdiğimiz hâlde, onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı" kimse olarak bahsedilmiştir.[361]

Müfessirlerin, âyette mübhem ifadeyle ikinci bir ihtimal olarak gösterdikleri Ümeyye b. Ebi's-Salt, Taif'te yaşayan Sakif kabilesine mensup bir şairdir. Asil bir soya sahip olan Ümeyye'nin babası ve iki oğlu da şairdir. Bilgeliği ve şairliğiyle Araplar arasında önemli bir konuma sahip olan Ümeyye, semavî kitaplar okuyan, okuduklarını da şiirlerine yansıtan bir şairdir. Putperestliği reddeden, zühdün ve takvanın simgesi olan ruhban elbisesini giyen hanif dine mensup bir kimsedir.[362] Tevrat'ta ve İncil'de müjdelenen peygamberliğin kendisine verilmesini beklerken Hz. Muhammed'e verildiğini duyunca Hz. Muhammed'in risaletini inkar etmiş hatta bu hususta daha da ileriye giderek İslama karşı düşmanca bir tavır sergilemiştir.[363] Rivâyetlere göre âyette geçen "Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz halde" ifadesiyle de Ümeyye'nin hanif dine mensubiyeti kastedilmektedir.[364]

Bazı tarihçiler Hz. Peygamber'in cinlerle konuşması, genç yaşta göğsünün yarılması kıssalarını Ümeyye'ye nispet ederek onu peygamber gibi göstermeye çalışmışlardır. Yine bazı tarihçiler onun Müslüman olarak vefat ettiğini, bazıları da Hz. Peygamber'in risâletine yetişemeyerek haniflik üzerine vefat ettiğini ifade etmişlerdir. Tarihçilerin bu tür haberleri rivâyet etmeleri hiç şüphesiz Ümeyye'nin İslama ve Hz. Peygamber'e olan düşmanlığını kapatmaya çalışmalarından kaynaklanmaktadır.[365]

Müfessirlerin ekseriyeti âyette mübhem olan kişinin Bel'am b. Bâûrâ olduğunu ifade etmişler ve birbirinden farklı birçok rivâyeti eserlerine almışlardır.[366] Bazı rivâyetlerde

---

[361] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/75; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 13/264; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/567; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 12/590; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/248; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 2/477; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 2/178; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẕîm,* 3/460.

[362] Zülkifar Tüccar, "Ümeyye b. Ebi's-Salt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/303.

[363] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/567; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 12/594-596; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/250; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 2/477; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 9/175.

[364] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 13/255; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/567; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 12/594; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/250; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 2/477; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 9/175.

[365] Hüseyin Güneş, "Sakif Şairleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11 (Ocak 2015), 193.

[366] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 2/75; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 13/254; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 1/567; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 12/590; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/249; İbn Atıyye, *el-*

Bel‘am’a daha önce risâlet verildiği fakat kendisinin İsrâiloğulları’yla savaşarak küfre düştüğü ifade edilmektedir.[367] Ancak Bel‘am b. Bâûrâ hakkında bu tür rivâyetlerin Tevrat’ta geçen kıssalarla büyük oranda benzerlik göstermesi bu haberlerin isrâiliyat kaynaklı olduğu ihtimalini doğurmaktadır.[368] Ancak âyette mübhem bırakılan şahıs kim olursa olsun, bir kimsenin Allah tarafından risâleti aldıktan sonra küfre düşmesi düşünülemez. Çünkü bu durum peygamberliğin ismet sıfatına ters düşmektedir. Râzî bu âyetin Tevhid dini üzereyken sonradan küfre düşen bir kimse hakkında nâzil olduğunu ifade etmenin daha doğru olacağını belirtmiştir.[369] Râzî’nin bu değerlendirmesi âyette mübhem olarak işaret edilen bu şahsın, Tevhid dinine mensup bilgin bir kimse iken doğru yoldan ayrılıp küfre düşen Ümeyye b. Ebi’s-Salt olduğunu göstermektedir.

Yûsuf Sûresi 10. Âyet

قَالَ قَآئِلٌ مِّنۡهُمۡ لَا تَقۡتُلُواْ يُوسُفَ وَأَلۡقُوهُ فِي غَيَٰبَتِ ٱلۡجُبِّ يَلۡتَقِطۡهُ بَعۡضُ ٱلسَّيَّارَةِ إِن كُنتُمۡ فَٰعِلِينَ

“Onlardan bir sözcü, ‘Yûsuf’u öldürmeyin, onu bir kuyunun dibine bırakın ki geçen kervanlardan biri onu bulup alsın. Eğer yapacaksanız böyle yapın’ dedi.”[370]

Yûsuf Sûresi, Hz. Yûsuf’un kıssasının anlatıldığı, hicretten hemen önce nâzil olan bir sûredir. Rivâyete göre Yahudiler Mekke’nin önde gelenlerine; *“İsrâiloğulları ne sebeple Mısır’a geçmişler Muhammed’e sorun bakalım ne diyecek”* diye telkin etmeleri üzerine bu sûre nâzil olmuştur. لَّقَدۡ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخۡوَتِهِۦٓ ءَايَٰتٞ لِّلسَّآئِلِينَ *“Andolsun, Yûsuf ve kardeşlerinde (hakikati arayıp) soranlar için ibretler vardır”*[371] âyetinde *“soranlar için”* kelimesi bu görüşü destekler niteliktedir. Allahu Teâlâ bu sûrede Hz. Yûsuf ve kardeşlerinin kıssasını anlatarak Hz. Peygamber'e ve ashabına gördükleri eziyetlere karşı teselli vermekte ve sonunda büyük bir şerefe nail olacaklarını müjdelemektedir.[372]

Âyetin öncesinde kardeşlerinin Hz. Yûsuf’u tuzağa düşürerek öldürmek üzere plan yaptıklarından bahsedilmektedir.[373] Ancak âyette قَآئِلٌ *“Onlardan bir sözcü”* ifadesiyle ismi mübhem olan bir kardeşin, Yûsuf’u öldürmek yerine kuyuya atmanın daha uygun

Muḥarrerü’l-vecîz, 2/476; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 2/178; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Ḳurʾâni’l-ʿaẓîm,* 3/457; Râzî, *Mefâtîḥu’l-ġayb,* 15/403; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve’t-tenvîr,* 9/175.

[367] İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Ḳurʾâni’l-ʿaẓîm,* 3/458.
[368] İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve’t-tenvîr,* 9/175.
[369] Râzî, *Mefâtîḥu’l-ġayb,* 15/403.
[370] Yûsuf 12/10.
[371] Yûsuf 12/7.
[372] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 5/60-61.
[373] Yûsuf 12/9.

olacağını önermiş bu sayede yoldan geçen bir kervanın Yûsuf'u alabileceğini söylemiştir. Müfessirler bu kardeşin hangisi olduğu konusunda farklı isimler belirtseler de genel kanaat kardeşlerin en büyüğü olan Rubil isimli kardeş olmuştur.[374]

Yûsuf Sûresi 21. Âyet

وَقَالَ ٱلَّذِي ٱشۡتَرَىٰهُ مِن مِّصۡرَ لِٱمۡرَأَتِهِۦٓ أَكۡرِمِي مَثۡوَىٰهُ عَسَىٰٓ أَن يَنفَعَنَآ أَوۡ نَتَّخِذَهُۥ وَلَدٗاۚ وَكَذَٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي ٱلۡأَرۡضِ وَلِنُعَلِّمَهُۥ مِن تَأۡوِيلِ ٱلۡأَحَادِيثِۚ وَٱللَّهُ غَالِبٌ عَلَىٰٓ أَمۡرِهِۦ وَلَٰكِنَّ أَكۡثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يَعۡلَمُونَ

"Onu satın alan Mısırlı kişi, hanımına dedi ki: "Ona iyi bak. Belki bize yararı dokunur veya onu evlat ediniriz." İşte böylece biz Yûsuf 'u o yere (Mısır'a) yerleştirdik ve ona (rüyadaki) olayların yorumunu öğretelim diye böyle yaptık. Allah, işinde galiptir, fakat insanların çoğu bunu bilmezler."[375]

Âyette Hz. Yûsuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atıldıktan sonra Mısırlı bir kişi tarafından satın alındığı ve evlat edinmek istediği anlatılmaktadır. Müfessirler ism-i mevsûl ile mübhem olarak zikredilen bu kimsenin o dönemde Mısır'ın mali işleriyle ilgilenen ve "aziz" unvanıyla çağrılan Kıtfir isimli bir devlet adamı olduğunu ifade etmişlerdir.[376] Bu şahsın hanımının ismi ise Züleyha'dır.[377]

Yûsuf Sûresi 26. Âyet

قَالَ هِيَ رَٰوَدَتۡنِي عَن نَّفۡسِي وَشَهِدَ شَاهِدٞ مِّنۡ أَهۡلِهَآ إِن كَانَ قَمِيصُهُۥ قُدَّ مِن قُبُلٖ فَصَدَقَتۡ وَهُوَ مِنَ ٱلۡكَٰذِبِينَ

"Yûsuf, O, benden arzusunu elde etmek istedi dedi. Kadının ailesinden bir şahit de şöyle şahitlik etti: "Eğer onun gömleği önden yırtılmışsa, kadın doğru söylemiştir, o (Yûsuf) yalancılardandır."[378]

Bir önceki âyette melikin hanımının Hz. Yûsuf'tan murat almak istedikten sonra Hz. Yûsuf'un oradan uzaklaşmak isteyişinden ve kaçarken de gömleğinin yırtılmasından

[374] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 15/564; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 14/495; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/22; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 18/425; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṯûr*, 4/508.
[375] Yûsuf 12/21.
[376] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 15/17; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/186; *Saʿlebî, el-Keşf ve'l-beyân,* 14/529; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/482; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/230; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 5/71.
[377] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/186; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/482; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/231; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 5/71.
[378] Yûsuf 12/26.

bahsedilmiştir.[379] Bu âyette ise melikin hanımının Hz. Yûsuf'a iftira atması üzerine akrabalarından birinin olaya şahit olması ve bir öneri sunması anlatılmaktadır.

Müfessirler âyette olaya şahit olan ve hakemlik yapan bu şahit hakkında iki görüş belirtmişlerdir. Birinci görüşe göre olaya şahit olan bu kimse henüz kundakta olmasına rağmen Allah'ın mucizesiyle konuşan bir bebektir. İkinci görüşe göre bu kişi melikin hanımının amcaoğlu ya da melikin akıl danıştığı hikmet sahibi yetişkin bir kimsedir.[380]

İbn Abbas'tan gelen bir rivâyet şahitlik eden bu kişinin henüz kundaktayken konuşan bir bebek olduğuna delalet etmektedir. Rivâyete göre Hz. Peygamber henüz bebeklik çağında iken konuşan dört çocuktan bahsetmiş, bunlardan birinin de Hz. Yûsuf'un şahidi olan bebek olduğunu söylemiştir.[381]

Râzî, şahitlik yapan bu kişinin melikin hanımının akrabalarından hikmetli bir zat olduğu görüşünü benimsemiştir.[382] Olay esnasında bu şahidin evde melik ile kapının önünde bulunurken kapının ardında bir gürültüyle beraber gömlek yırtılma sesi duyduğunu, kapıya yöneldiklerinde ise melikin hanımı ve Hz. Yûsuf ile karşılaştıklarını, olayı müşahede ettikten sonra kimin yalan söylediğini tespit edebilmek için gömleğin hangi taraftan yırtıldığına dair bir öneri sunduğunu ve sonunda da Hz. Yûsuf'un haklı olduğuna kanaat getirdiğini belirtmiştir. Râzî ayrıca müfessirlerin çoğunun da bu kanaatte olduğunu aktarmıştır. Bu görüşü kuvvetlendirmek için eserinde Ebû Ali el-Cübbâî'den nakille şahidin kundaktaki bir bebek olmayacağına dair şu görüşlere yer vermiştir;

a) Eğer kundaktaki bebek konuşarak böyle bir şahitlik yapmış olsaydı bu mucizevi olay gömleğin yırtılması gibi bir istidlale gerek kalmaksızın kadının yalancı olduğuna dair yeterli bir delil olurdu. Çünkü kundaktaki bebeğin konuşması, gömleğin yırtılması gibi zannî bir delile mahal bırakmayacak kadar kat'i bir delildir.

b) Şâhidin kadının akrabalarından olması hiç şüphesiz verilecek hükmü kuvvetlendirmek içindir. Böyle bir durumda hiç kimse ehline bir kötülük gelmesini istemez. Eğer şahit kundaktaki bir bebek olsaydı kadının ehlinden olması gibi bir ayrıntıya gerek kalmazdı. Çünkü kundaktaki bebeğin konuşması başlı başına bir mucize

[379] Yûsuf 12/25.
[380] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/189; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 2/488; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/236; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 18/446; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 12/257.
[381] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 16/54
[382] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 16/56.

olduğu için bunu kuvvetlendirecek ikinci bir duruma gerek yoktur.[383] İbn Atıyye de şahidin bir bebek olmayacağını ifade ederek buna benzer görüşleri eserinde zikretmiştir.[384]

Ayrıca tabiîn alimlerinden İkrime, Katâde ve Mucâhid bu şâhidin bir bebek olamayacağını belirterek bu şâhidin sözü dinlenen hikmetli bir zât olduğunu ifade etmişlerdir.[385] Râzî'nin de müfessirlerinin çoğunun bu kanaatte olduğunu belirtmesi bu görüşün daha makbul olacağı kanaatini doğurmaktadır.

Yûsuf Sûresi 36. Âyet

وَدَخَلَ مَعَهُ ٱلسِّجۡنَ فَتَيَانِۖ قَالَ أَحَدُهُمَآ إِنِّيٓ أَرَىٰنِيٓ أَعۡصِرُ خَمۡرٗاۖ وَقَالَ ٱلۡأٓخَرُ إِنِّيٓ أَرَىٰنِيٓ أَحۡمِلُ فَوۡقَ رَأۡسِي خُبۡزٗا تَأۡكُلُ ٱلطَّيۡرُ مِنۡهُۖ نَبِّئۡنَا بِتَأۡوِيلِهِۦٓۖ إِنَّا نَرَىٰكَ مِنَ ٱلۡمُحۡسِنِينَ

"Onunla beraber zindana iki delikanlı daha girdi. Biri, "Ben rüyamda şaraplık üzüm sıktığımı gördüm" dedi. Diğeri, 'Ben de rüyamda başımın üzerinde, kuşların yediği bir ekmek taşıdığımı gördüm. Bize bunun yorumunu haber ver. Şüphesiz biz seni iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlardan görüyoruz' dedi"[386]

Âyet-i kerîmede Hz. Yûsuf kadınların tuzaklarından uzaklaşmak istemiş Allahu Teâlâ da bu duaya icab edip bir müddet zindanda kalmasını takdir etmiştir. Âyette Hz. Yûsuf ile beraber iki gencin daha zindana girdiğinden bahsedilmektedir. Bu iki genç gördükleri rüyaları Hz. Yûsuf'tan te'vil etmesini istemektedir. Hz. Yûsuf bu iki gençten birinin kurtulup efendisine hizmet etmeye devam edeceğine, diğerinin ise idam edileceğini söyleyerek rüyalarını te'vil etmiştir.[387]

Müfessirlerin genel değerlendirmesine göre zindanda Hz. Yûsuf ile beraber bulunan bu iki kişiden biri kralın aşçısı diğeri ise kralın içki sunucusudur. [388] Hz. Yûsuf ile aynı zamanda zindana düşen bu iki gencin kralı zehirleme şüphesinden dolayı zindana düştüğü

[383] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 18/446.
[384] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/236.
[385] Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 2/488.
[386] Yûsuf 12/36.
[387] Yûsuf 12/41.
[388] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/95; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṣ*, 2/192; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 15/7; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 2/491; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 18/453.

rivâyet edilmiştir. Nitekim Hz. Yûsuf'un rüya tabirleri aynen yaşanmış kralın aşçısı idam edilmiş, içki sunucusu ise tekrar kralına hizmet etmeye dönmüştür.[389]

Kehf Sûresi 10. Âyet

أَمۡ حَسِبۡتَ أَنَّ أَصۡحَٰبَ ٱلۡكَهۡفِ وَٱلرَّقِيمِ كَانُواْ مِنۡ ءَايَٰتِنَا عَجَبًا

"Yoksa sen, (sadece) Ashab-ı Kehf ve Ashab-ı Rakîm'i mi bizim ibret verici delillerimizden sandın?"[390]

Kehf sûresi Mekke döneminde nâzil olmuştur. Nübüvvete dair bilgisi olmayan müşrikler Hz. Peygamber'in nübüvvet iddiası ile ilgili bilgiler edinmek için Nadr b. Hâris ile Ukbe b. Ebû Muayt'ı Yahudi alimlere göndermişlerdir. Yahudiler ise Ashâb-ı Kehf hakkında, dünyanın doğusuna ve batısına giden kişi hakkında ve ruh hakkında soru sormalarını istemişlerdir. Hz. Peygamber ertesi gün soruların cevabını vereceğini bildirmiş ancak inşallah demediği için vahiy gelmemiştir. Müşriklerin dedikoduları üzerine büyük sıkıntıya düşen Hz. Peygamber'e on beş gün sonra *"Allah izin verirse demedikçe hiçbir şey için şu işi yarın yapacağım deme"* meâlindeki âyetin de bulunduğu Kehf sûresi nâzil olmuştur.[391]

Yukarıdaki âyette ve devamında Yahudilerin ikinci sorusu üzerine nâzil olan Ashâb-ı Kehf kıssası anlatılmaktadır. Ancak Ashâb-ı Kehf diye bilinen kimselerin isimleri veya haklarındaki bilgiler ise mübhem bırakılmıştır. Sûrenin 26. âyetine kadar bu kıssadan bahsedilmektedir. Kur'ân'daki bu kıssaya göre; putperest bir kavmin içerisinde Allah'ın varlığına ve birliğine inanan bir grup insan kavimlerinin kötülüğünden korktukları için bir mağaraya sığınmışlardır. Burada bir ya da birkaç gün uyuduklarını düşünen bu grup içlerinden birinin şehirden yiyecek almaya gitmesiyle bu mağarada 309 yıl boyunca kaldıklarını anlamışlardır. Bu ibretlik duruma muttali olan şehir halkı Allah'ın birliğine, vaadinin hak olduğuna, kıyametin gerçekliğine yakin bir şekilde iman ederler ve o mağaraya bir mescid yapmaya karar verirler.

İslami kaynaklarda Ashâb-ı Kehf diye bilinen bu kimseler hakkında birçok rivâyet bulunmaktadır. En meşhur kıssaya göre Ashâb-ı Kehf diye bilinen bu kimseler Rum

[389] Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 2/491.
[390] el-Kehf 18/9.
[391] İlyas Üzüm, "Kehf Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/188.

hükümdarı Dakyânus'un döneminde yaşayan ve müşriklere direnen bir grup gençti. O dönemde insanlar artık incille amel etmeyi bırakmış ve sapıklığa düşmüşlerdir. Bunun en büyük sebeplerinden biri de Dakyânus'un putperest olması ve halka da bu inancı dayatması olmuştur. Gittiği her şehirde mü'minleri şirke zorlamakta, muhalefet edenlere de işkence etmektedir. Şehrin eşrafından olan bu gençler imanlarını gizliyor fakat olanları üzüntüyle karşılıyorlardı. Kralın adamlarının ihbarı üzerine bu gençler kralın huzuruna getirilmiş ve küfre zorlanmışlardır. İmanlarından vazgeçmeleri için onlara mühlet verilmiştir. İmanlarından dönmeye niyeti olmayan bu gençler şehrin yakınlarındaki bir mağaraya sığınmaya karar vermişlerdir. Mağaraya sığındıktan sonra durumlarını müzakere eden bu gençler 309 yıl boyunca o mağarada uyku halinde kalmışlardır. Uyandıklarında bir ya da birkaç gün uyuduklarını düşünen bu gençler işin aslını aralarından birinin şehre yiyecek almaya gitmesiyle öğrenmişlerdir. Aradan 309 sene geçmiş birkaç gün önce bıraktıklarını düşündükleri şehir tamamen değişmiş ve halkı da iman eden kimseler olmuştur. Allah'ın bu mucizesini ölümden sonra dirilmeyi inkâr edenlere karşı ibret vesilesi olduğunu düşünen bu gençler tekrar mağaranın içine dönmüşler ve ruhlarını teslim etmişlerdir. Bu olay karşısında insanlar oraya bir mescid inşa etmeye karar vermişlerdir.[392]

Ölümden sonra dirilişin özünü temsil eden bu kıssa İslam dini dışında çeşitli dinlerde de anlatılmaktadır. Hint kutsal kitaplarında yedi kişinin yanlarında bir köpekle birlikte riyâzete çekilişlerinden bahsedilmektedir. Bu kıssanın bir benzeri yine Yahudilikte de geçmektedir. İslami kaynaklardaki Ashâb-ı Kehf kıssasını neredeyse bir benzeri Hristiyanlıkta "Efes'in yedi uyurları" şeklinde anlatılmaktadır.[393]

Kehf Sûresi 32. Âyet

وَٱضۡرِبۡ لَهُم مَّثَلٗا رَّجُلَيۡنِ جَعَلۡنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيۡنِ مِنۡ أَعۡنَٰبٖ وَحَفَفۡنَٰهُمَا بِنَخۡلٖ وَجَعَلۡنَا بَيۡنَهُمَا زَرۡعٗا

"Onlara şu iki adamı örnek ver: Onlardan birine iki üzüm bağı vermiş, bağların çevresini hurmalarla donatmış, ikisinin arasına da bir ekinlik koymuştuk."[394]

[392] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/606-607; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 17/23-30; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 3/174; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 15/250-252.
[393] İsmet Ersöz, "Ashâb-ı Kehf " *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/465.
[394] el-Kehf 18/32.

Kehf sûresinde Ashâb-ı Kehf kıssasının hemen ardından kendisine nimet verilen fakat bu nimetlerle kibirlenen, malının yok olmayacağını düşünen, Allah katında da daha güzel nimetlerle karşılaşacağını düşünen bir kimse ile Allah'ın verdiği nimetlere şükreden, kibirli arkadaşını uyaran mü'min bir kimseden bahsedilmektedir. Kıssanın devamında servet sahibi malını mü'min arkadaşına karşı böbürlenme ve nankörlük vesilesi haline getirmiştir. Mü'min arkadaşı ise insanoğlunun topraktan geldiğini belirterek kibirlenmenin yersiz olduğunu, kıyameti inkâr etmenin kişiyi şirke sürükleyeceğini ve bu kibrinin sonunda da insanın hüsrana uğrayacağını bildirmiştir. Malından güven alan bu kibirli şahısın bütün serveti helâk olmuş, Allah'a şirk koştuğu için pişman olmuştur.[395] Allahu Teâlâ bu kıssa ile hiç şüphesiz zenginlikle böbürlenen, âyetleri inkâr eden, Müslümanlara karşı olan yanlış tutum sergileyen müşrikleri, bahçe sahibi gibi pişman edeceğini göstererek tehdit etmektedir.[396]

Âyette mübhem olarak zikredilen bu iki kişinin kim olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır:

a) Bu şahıslar aslında Mekke'de Mahzûmoğullarından birbirleriyle kardeş olan iki kişidir. İnkâra düşen kardeş Esved b. Abdü'l-Eşed, öğüt veren kardeş ise Ebû Seleme'dir.[397]

b) Bu şahıslar İsrâiloğulları'ndan iki kardeştir. Babalarından kendilerine kalan mirası bölüştükten sonra inkâra düşen kardeş elindeki parayla bahçeler ve evler satın almış, öğüt veren kardeş ise cennet nimetlerine kavuşma niyazına tüm malını tasadduk etmiştir. Malı çok olan kardeş bu durumdan ötürü küçük kardeşini hor görmüş, kibirlenmiş ve sonunda âyette bahsedilen duruma düşmüştür.[398] Müfessirler ayrıca bu âyette bahsi geçen kimselerin Saffât sûresinde cennette ve cehenneme düşen iki arkadaş kıssasındaki aynı kişiler olduğunu ifade etmişlerdir.[399]

---

[395] el-Kehf 18/32-45.
[396] Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu,* 2103.
[397] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/346; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/129; *Begavî, Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/191; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 15/316.
[398] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/346; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/130; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/515; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 2/720; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 21/462; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 3/290; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 2/299.
[399] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/346; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/130; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/515; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 2/720; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 21/462; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 15/316.

c) Bu kıssa tüm mü'minleri ve kâfirleri kapsayan ve herhangi bir şahıs hakkında nâzil olmayan temsili bir anlatımdır. İnkârcı kimselerin inançlı kimselere karşı olan yanlış tutumlarının sonunda hüsran vesilesi olacağını betimleyerek müşriklere bir uyarı verilmektedir.[400]

Müfessirler yukarıdaki rivâyetler hakkında herhangi bir seçim yapmamış olsalar da İbn Atıyye, Râzî, Beyzâvî, Nesefî gibi müfessirler bu kıssadaki kişiler hakkında sadece İsrâiloğulları'ndan olduklarını belirten kıssayı eserlerinde zikretmişlerdir.[401] Diğer müfessirlerin de İsrâiloğulları ile ilgili olan kıssayı detaylı bir şekilde eserlerine alıp müşriklerin durumlarını bu kıssa üzerinden değerlendirmişlerdir.[402] Bu durumda genel kanaatin İsrâiloğulları olduğu anlaşılmaktadır.

Kehf Sûresi 60. Âyet

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَىٰهُ لَآ أَبْرَحُ حَتَّىٰٓ أَبْلُغَ مَجْمَعَ ٱلْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا

"Hani Mûsâ, beraberindeki gence şöyle demişti: "İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim."[403]

Âyet-i kerîme yeni bir kıssanın başlangıcı mahiyetindedir. Rivâyete göre Hz. Mûsâ Allah-u Teâlâ'dan kendisinden daha bilgili bir kimse varsa onu göstermesini istemiş ve bu bilgin kişiyi iki denizin birleştiği yerde, balığı kaybettiği mevkide araması gerektiğini öğrenmiştir.[404]

Bu âyette ve devamında beraberindeki genç ile bu bilgin kimseyle olan hikayesi anlatılmaktadır. Âyette فَتَىٰ cins ismi ile mübhem bırakılan bu şahsın ittifakla Hz. Mûsâ'nın kız kardeşinin oğlu ve ayrıca Hz. Mûsâ'dan sonra da İsrâiloğulları'na peygamberlik yapan Yûşâ b. Nûn oluğu rivâyet edilmiştir. [405]

---

[400] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 2/346; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/516; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 15/316.
[401] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/515; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 21/462; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 3/290; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 2/299; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 15/316.
[402] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 2/346; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/130; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 2/720; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 15/316.
[403] el-Kehf 18/60.
[404] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/62; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/187-188; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 5/396.
[405] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/55; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/188; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/527; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 21/478.

Kehf Sûresi 65. Âyet

فَوَجَدَا عَبۡدٗا مِّنۡ عِبَادِنَآ ءَاتَيۡنَٰهُ رَحۡمَةٗ مِّنۡ عِندِنَا وَعَلَّمۡنَٰهُ مِن لَّدُنَّا عِلۡمٗا

"Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik."[406]

Müfessirler ittifakla Allah katından bir rahmet ve ilim verilmiş bu kulun Hz. Hızır olduğunu belirtmişlerdir.[407] Rivâyetlere göre bu şahıs Hz. Âdem'in torunu Hazrûn veya Hz. Nuh'un oğlu Sâm'ın torunlarından Belyâ b. Melkân'dır. Ancak bu rivâyetlerin sıhhatleri konusunda tartışmalar bulunmaktadır.[408] Kimi mutasavvıflar Hz. Hızır'ın hiç vefat etmediğine hatta zaman zaman da görüldüğüne dair görüşlerde bulunmuşlardır. Ancak vefat etmediğine dair bütün rivâyetlerin uydurma olduğu hatta hayatı hakkında da hiç sahih hadis bulunmadığı müfessirler tarafından belirtilmiştir.[409]

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kıssaya göre; Hz. Mûsâ yardımcısı Yûşâ b. Nûn ile beraber iki denizin birleştiği yere gitmeye karar verir. O yere varınca yiyecek olarak aldıkları balığı bir tarafta unuturlar ve balık da canlanarak denize atlar. Yola devam ettikleri sırada acıkan Hz. Mûsâ, yardımcısından balığı getirmesini ister fakat yardımcısı balığı kaybettiğini hatırlayarak üzüntüsünü belirtir. Bu olay üzerine Hz. Mûsâ aradığı yerin balığı kaybettikleri yer olduğunu anlar ve yola koyulurlar. Vardıklarında kendisine rahmet ve ilim verilmiş Hz. Hızır ile karşılaşırlar. Hz. Mûsâ bu hikmet ehli kişiye kendisinden ilim almak istediğini belirtir fakat ilim ehli bu zât Hz. Mûsâ'ya seyahat esnasında yaşanacak olayların hakikatini bilemeyeceği ve sabredemeyeceği için bu isteğini geri çevirir. Hz. Mûsâ'nın ısrarı üzerine gerçekleşecek olaylar hakkında soru sorulmaması şartıyla bu isteği kabul eder. Bu hikmet ehli zât birbiri ardınca gerçekleşen olaylar içerisinde; bindikleri gemiyi deler, karşılaştıkları bir çocuğu öldürür, misafiri olmadığı bir kasabadaki duvarı düzeltir. Gerçekleşen her bir olayda Hz. Mûsâ bu işlerin hikmetini sorar. Hikmet ehli bu zât ilk iki olayın hikmetini sorarak hata eden Hz. Mûsâ'yı

[406] el-Kehf 18/65.
[407] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 18/63;
[408] İlyas Çelebi, "Hızır" Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/4. Bekir Topaloğlu, "Tevbe Sûresi" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/585.
[409] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 5/399; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/353; *Begavî, Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/205; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/529; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 21/482; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 3/287; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 5/399.

affetmiştir. Ancak son olayda artık yollarının ayrılacağını söyler. Sonrasında da ise bu üç olayın da Allah'ın emriyle yapıldığını belirterek meselelerin iç yüzünü anlatır.[410]

Neml Sûresi 23. Âyet

إِنِّي وَجَدتُّ ٱمۡرَأَةٗ تَمۡلِكُهُمۡ وَأُوتِيَتۡ مِن كُلِّ شَيۡءٖ وَلَهَا عَرۡشٌ عَظِيمٞ

"Ben, onlara (Sebe halkına) hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm."[411]

Neml sûresi, içerisinde tevhid dininin önceki peygamberleri olan Hz. Mûsâ, Hz. Süleyman, Hz. Sâlih ve Hz. Lût'un kıssalarını barındırmaktadır. Bu sûre ismini 18. âyette Hz. Süleyman'ın ordusuna yol veren karınca kıssasından almaktadır. Hz. Süleyman ile ilgili kıssa bu sûre içerisinde genişçe anlatılır. Bundan dolayı bu sûre Süleyman sûresi olarak da bilinmektedir.[412]

Âyette hüdhüd kuşunun Hz. Süleyman'a Sebe halkına hükümdarlık eden bir melikenin haberini getirmesinden bahsedilmektedir. Âyette ٱمۡرَأَةٗ cins ismi ile mübhem bırakılan bu melikenin Belkıs bint el-Hedahid b. Şürahbîl olduğuna dair ittifak bulunmaktadır.[413] Bu kıssanın devamında Hz. Süleyman hüdhüd kuşu vasıtasıyla melikeye bir mektup gönderir ve onları tevhid dinine davet eder. Sebe melikesi Hz. Süleyman'dan tevhid dinine çağıran mektubu alınca kavminin ileri gelenlerinden fikir beyan etmelerini ister. Onlar ise her emri yerine getirebilecek güçte olduklarını belirterek melikeden emir beklediklerini ifade ederler. Melike olumlu bir cevap vermek yerine bazı hediyeler yollayarak barışçıl bir tutum sergiler. Bu duruma öfkelenen Hz. Süleyman hediyeleri geri çevirerek karşı koyamayacakları bir ordu ile Sebe'nin üzerine yürümekle tehdit eder. Melike, Hz. Süleyman'ın ordusuna karşı koyamayacağını bildiği için ordusuyla birlikte yola çıkar. Bu esnada Hz. Süleyman, melike kendisine varmadan önce tahtını kendi sarayına getirtmiştir. Saraya varınca kendi tahtını gören melike, tüm bu

---

[410] el-Kehf 18/60-82.
[411] en-Neml 27/23.
[412] İshak Yazıcı, "Neml Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/553.
[413] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/446; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 20/224; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 2/578; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 3/498; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 4/356; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili*, 6/158.

olaylardan sonra muhatap olduğu bu kişinin bir peygamber olduğunu anlar ve tevhid dinini kabul eder.[414]

Ahd-i Atîk'te ve bazı Arap kaynaklarda bu kıssanın bir benzeri olarak Sebe melikesinin, Allah'ın adını yaydığından dolayı Hz. Süleyman'ı bizzat görmek ve gerçek bir peygamber olup olmadığını anlamak için Kudüs'e geldiği anlatılmaktadır.[415] Tarihi kaynaklara bakıldığında milâttan önce onuncu yüzyılda Hz. Süleyman'ın döneminde İsrâil Krallığı'nda veya o dönemdeki ülkelerin yazılı metinlerde böyle bir melikeye ait bilgilere rastlanılmamıştır. Ancak milâttan önce sekizinci yüzyılda yaşayan Asur krallarının yıllıklarında Zabibi, Samsi ve Taalhum adında üç Âribî kraliçenin hüküm sürdüğünden bahsedilmektedir. Bu veriler Araplarda kadın hükümdarlar tarafından yönetilmenin bir gelenek haline geldiğini göstermektedir. Buna göre Belkıs'ın milâttan önce onuncu yüzyılda Sebe bölgesinde Hz. Süleyman ile aynı dönemde hüküm süren Âribî bir kraliçe olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Bu durumu ispat edecek somut verilerin olamaması onun yaşamadığı veya kıssanın tarihi gerçekliğe uymadığı anlamana da gelmemektedir.[416]

Neml Sûresi 40. Âyet

قَالَ ٱلَّذِي عِندَهُۥ عِلۡمٞ مِّنَ ٱلۡكِتَٰبِ أَنَا۠ ءَاتِيكَ بِهِۦ قَبۡلَ أَن يَرۡتَدَّ إِلَيۡكَ طَرۡفُكَ فَلَمَّا رَءَاهُ مُسۡتَقِرًّا عِندَهُۥ قَالَ هَٰذَا مِن فَضۡلِ رَبِّي لِيَبۡلُوَنِيٓ ءَأَشۡكُرُ أَمۡ أَكۡفُرُ وَمَن شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشۡكُرُ لِنَفۡسِهِۦۖ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٞ

"Kitaptan bilgisi olan biri, 'Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm' dedi. Süleyman, tahtı yanında yerleşmiş hâlde görünce şöyle dedi: 'Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için, Rabbimin bana bir lütfudur. Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse (bilsin ki) Rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir.'"[417]

Âyette kitaptan kendisine ilim verilen bir zâtın Sebe melikesinin tahtını Hz. Süleyman'a göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir sürede getirmesinden bahsedilmektedir. *Kitaptan kendisine ilim verilen biri* şeklinde mübhem bırakılan bu kimsenin Hz. Süleyman'ın adamlarından ilim ehli bir kişi olduğu hususunda alimler görüş

[414] en-Neml 27/23-45.
[415] Orhan Seyfi Yücetürk, "Belkıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/421.
[416] Orhan Seyfi Yücetürk, "Belkıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5/421.
[417] en-Neml 27/40.

birliğindedir. İsmi hakkında farklı rivâyetler bulunsa da genel kabul Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf b. Berhiya'dır.[418]

Müfessirlerden Fahreddin Râzî diğer müfessirlerden farklı olarak kendisine ilim verilen bu zâtın Hz. Süleyman'ın bizzat kendisi olduğunu ifade ederek şu delilleri getirmiştir:

a) Arapçada ism-i mevsûl, sıla ile ma'lûma işaret eder kaidesince buradaki ism-i mevsûl kitaptan ilim alan mâlum bir şahsa işaret edilmektedir. Bu durumda âyette zikri geçen mâlum şahıs ise Hz. Süleyman'dır.

b) Tahtı bu kadar kısa sürede getirmek Allah indinde yüksek mertebesi olanların işidir. Orada bu işi yapacak tek kişi ise Hz. Süleyman'dır. Çünkü o peygamber olması hasebiyle Âsaf'dan daha üstündür. Hz. Süleyman dururken tahtı Âsaf'ın getirmesi Hz. Süleyman'dan üstün olmasını gerektirecek muhal bir durumdur.

c) Âyette Hz. Süleyman'ın *"Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için Rabbimin bana bir lütfudur"* diye dua etmesi ancak tahtın Hz. Süleyman'ın isteği ile Allah tarafından gerçekleştiğini göstermektedir.[419]

Tahtı getiren kişinin Hz. Süleyman olduğu görüşünü Fahreddin Râzî'den önce de eserlerine alan müfessirler bulunmaktadır.[420] Fakat bu görüşü tek muteber görüş olarak değerlendiren ve delillendiren Fahreddin Râzî olmuştur. Buna rağmen bu görüşünde tek kalmıştır. Kendinden sonraki birçok müfessir Âsaf b. Berhiya görüşünü benimsemişlerdir.[421]

Elmalılı Hz. Süleyman'ın adamlarından birinin böyle bir fiilde bulunmasını bilakis Hz. Süleyman'ın şanını yücelten bir durum olarak değerlendirmiştir.[422] Ayrıca Âsaf b. Berhiya görüşünün İbn Abbas'tan gelen en meşhur rivâyet olduğu göz önünde bulundurulduğunda çoğunluğun görüşünü benimsemenin makul olduğu söylenebilir.

---

[418] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 13/461; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/582; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/505; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/261; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 13/206; *Beyzâvî, Envârü't-tenzîl,* 4/162; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 4/261; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/164.
[419] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 24/557.
[420] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/261.
[421] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 13/206; *Beyzâvî, Envârü't-tenzîl,* 4/162; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 4/261; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/164.
[422] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/164.

Kasas Sûresi 20. Âyet

وَجَآءَ رَجُلٌ مِّنۡ أَقۡصَا ٱلۡمَدِينَةِ يَسۡعَىٰ قَالَ يَٰمُوسَىٰٓ إِنَّ ٱلۡمَلَأَ يَأۡتَمِرُونَ بِكَ لِيَقۡتُلُوكَ فَٱخۡرُجۡ إِنِّي لَكَ مِنَ ٱلنَّٰصِحِينَ

"Şehrin öbür ucundan koşarak bir adam geldi. "Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için aralarında senin durumunu görüşüyorlar. Şehirden hemen çık. Şüphesiz ben sana öğüt verenlerdenim" dedi"[423]

Kasas sûresi adını 25. âyette geçen "kıssa" kelimesinin çoğulu olan "kasas" kelimesinden alır. Sûrede Hz. Mûsâ'nın hayatı ve Firavun'la arasında geçenler detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bununla beraber Karûn kıssasına da yer verilmiştir. Kıssaların verdiği mesajlar sûrenin mekkî olduğunu göstermektedir.[424]

İlgili âyete kadar olan kısımda Hz. Mûsâ annesi tarafından henüz bebekken Firavun'un zulmünden korumak için sarılıp nehre bırakılmasından, çok küçük yaşta Firavun'un gözetimine girmesinden, olgunluk çağına geldiğinde Allah tarafından kendisine hikmet verilmesinden bahsedilmektedir. Kıssanın Hz. Mûsâ bir gün kavga eden iki kişiye müdahale ederken birine yumruk atıp öldürmüş ve başına bir şey gelmesinden ötürü tedirginlik duymuştur. Buna benzer bir olay daha yaşanacakken şehrin diğer tarafından koşarak bir adam gelmiş, Hz. Mûsâ'ya aleyhine planlar yapıldığını bildirmiş ve şehri terk etmesini istemiştir.[425]

Âyette mübhem bırakılan, şehrin diğer tarafından koşarak gelen ve Hz. Mûsâ'ya durumunu haber eden bu şahıs ekseriyetin görüşüne göre Firavun'un kavminden Şem'ân adında mü'min bir kimsedir.[426]

Kasas Sûresi 23. Âyet

وَلَمَّا وَرَدَ مَآءَ مَدۡيَنَ وَجَدَ عَلَيۡهِ أُمَّةٗ مِّنَ ٱلنَّاسِ يَسۡقُونَ وَوَجَدَ مِن دُونِهِمُ ٱمۡرَأَتَيۡنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطۡبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسۡقِي حَتَّىٰ يُصۡدِرَ ٱلرِّعَآءُ وَأَبُونَا شَيۡخٞ كَبِيرٞ

"Medyen suyuna varınca, suyun başında (hayvanlarını) sulamakta olan bazı insanlar gördü. Bunların yanında da koyunlarını suya salmamak için uğraşan iki kız

---

[423] el-Kasas 28/20.
[424] M. Kâmil Yaşaroğlu "Kasas Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/535.
[425] el-Kasas 28/7-20.
[426] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 15/547; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 20/420; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/528; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 13/266; Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî,* 10/268.

gördü. Mûsâ onlara, "(Koyunlarınızı burada tutmaktaki) maksadınız ne?" dedi. Onlar, "Çobanlar sulayıp çekilinceye kadar biz koyunlarımızı sulayamayız. Babamız ise çok yaşlı bir adamdır" dediler"[427]

Hz. Mûsâ yaşadığı fitneden kurtulmak için şehirden ayrılmış ve Medyen'e varmıştır. Medyen'de bir kuyuya vardığında orada bazı insanların hayvanlarını suladığını ancak iki kız kardeşin koyunlarıyla geride durduğunu fark etmiştir. Bunun nedenini sorduğunda kuyunun başındaki çobanlardan dolayı kendi koyunlarını sulayamadıklarını babalarının da kendilerine yardım edemeyeceği cevabını almıştır. Bunun üzerine Hz. Mûsâ koyunları sulamış ve bir gölgeliğe çekilmiştir. Kardeşler bu durumu babalarına haber vermişler ve biraz zaman geçtikten sonra kızlardan biri Hz. Mûsâ'ya babalarının görüşmek istediğini bildirmiştir. Başından geçenleri bu sâlih kimseye (babaya) anlatmış ve bu sâlih zât Hz. Mûsâ'ya mâlum bir süre kendisinin yanında çalıştıktan sonra kızlarından birini nikahlatmak istediğini söylemiştir. Hz. Mûsâ bu sâlih kimsenin kızlarından biriyle evlendikten sekiz veya on yıl çalıştıktan sonra ailesi ile birlikte tekrar yola koyulmuştur.[428]

Âyet-i kerîmede ve sûrenin devamında bahsi geçen bu iki kız ve babaları hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Müfessirler bu âyette kızlardan ziyade babalarının kim olduğuna dair görüş belirtmişlerdir. Çoğunluğun görüşüne göre bu zât Hz. Şuayb'dır.[429] Bazı kimselere göre bu kişi Hz. Şuayb'ın kardeşinin oğludur.[430] Bu görüşte olanlar Hz. Şuayb'ın gözlerini kaybettikten sonra vefat ettiğini bundan dolayı da âyetteki bu kimsenin onun yeğeni olduğunu söylemişlerdir.[431] Bazı kimselere göre ise bu zât Hz. Şuayb'a iman etmiş Medyenli sâlih bir kimsedir.[432]

Burada şunu belirtmek gerekir ki Kur'ân'da bu zâtın Hz. Şuayb olduğunu ifade eden açık bir âyet yoktur. Buna ek olarak müfessirler bu sâlih kimsenin Hz. Şuayb olduğuna dair kesin bir delil göstermemişlerdir. Taberî bu konu hakkında kesin bir âyet veya rivâyet

---

[427] el-Kasas 28/23.
[428] el-Kasas 28/23-29.
[429] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 19/562; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 2/603; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 20/427; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/529; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/284; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 24/589; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 6/205.
[430] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 19/561; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 20/427; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/529; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/284; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 24/589; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 6/205.
[431] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 20/427; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 3/529; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 24/589.
[432] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 19/561; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 20/428; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/284; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 6/205.

bulunmadığından ötürü bu zâtı sadece Kur'ân'ın ifade ettiği kadarıyla *"kızların babası"* olarak bilinmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir.[433]

Bu konu ile alakalı olarak tarihçi İbn Kesîr bu zâtın Hz. Şuayb olamayacağını belirtmiştir. Bu görüşüne destek olarak birkaç akli çıkarımda bulunmuştur. Bunlardan birinde; Hz. Şuayb'ın kendi kavmine "Lût kavmi sizden uzak değildir"[434] diye hitap etmesini Hz. Şuayb'ın Hz. Mûsâ'dan çok daha önce yaşadığına yorumlamıştır. Buna gerekçe olarak Lût kavminin helâkının Hz. İbrâhîm'in zamanında olduğunu ve bundan dört asır sonra da Hz. Mûsâ'nın dünyaya geldiğini göstermiştir. Hz. Şuayb'ın çok uzun yıllar yaşadığına dair rivâyetlerin muhtemelen buradaki müşkili gidermek için söylendiğini belirtmiştir. Bununla beraber Mûsâ kıssasının anlatıldığı rivayetlerde Hz. Şuayb'ın ismi geçse de bu rivâyetlerin isnadlarının sahih olmadığını belirtmiştir. İbn Kesîr ayrıca Kur'ân'daki bu kıssada kızların babasının Hz. Şuayb olamayacağının en kesin delili olarak Hz. Şuayb'ın isminin açık bir şekilde geçmemesini göstermiştir. Eğer Hz. Şuayb olsaydı bunun açık bir şekilde ifade edileceğini belirtmiştir.[435]

Sâffât Sûresi 51. Âyet

قَالَ قَآئِلٌ مِّنۡهُمۡ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ

"İçlerinden biri der ki: 'Benim bir arkadaşım vardı.'"[436]

Âyet-i kerîmenin hemen öncesinde cennete nâil olmuş olmuş kimselerden, kendi aralarında geçen sohbetten ve cennettin güzel nimetlerinden bahsedilmektedir. Cennetin güzelliğinin anlatıldığı bu kısımda içlerinden biri dünyadayken kıyameti inkâr eden bir arkadaşından bahsetmekte ve onu merak etmektedir. O sırada cehennemin tam ortasında arkadaşını görmesi üzerine Allah'ın nimetiyle cehennemlik olmaktan kurtulduğunu ve arkadaşının kıyameti inkâr ettiğini anmaktadır.[437]

Müfessirler bu âyette cennetlik ve cehennemlik olarak bahsi geçen bu kişilerin Kehf sûresindeki *"Onlara şu iki adamı örnek ver..."*[438] âyetinde İsrâiloğulları'ndan iki kişi

[433] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/562;
[434] Lût 11/89.
[435] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 6/205-206.
[436] es-Sâffât 37/51.
[437] es-Sâffât 37/51-59.
[438] el-Kehf 18/32.

olduğunu ifade etmişlerdir.[439] Rivâyete göre bu iki ortak arkadaşın veya kardeşin sekiz bin dinar ortak parası bulunmaktaydı. Parayı aralarında taksim ettikten sonra biri bin dinara ev almış diğeri ise cennetten bir ev alma niyazıyla bin dinarını tasadduk etmiştir. Ev alan kişi bin dinara güzel bir kadınla evlenmiş diğeri ise cennette güzel bir huri ile evlenmek niyazıyla bin dinar tasadduk etmiştir. Dünya malına tamah eden kişi kalan iki bin dinarla bahçeler satın almış diğeri ise aynı şekilde iki bin dinar tasadduk etmiştir. En sonunda Allah sâlih kişiyi cennet nimetlerine kavuşturmuştur. Su sâlih zat bu nimetler içerisindeyken kardeşini cehennemin tam ortasında görmüştür.[440]

Yâsîn Sûresi 20. Âyet

وَجَآءَ مِنۡ أَقۡصَا ٱلۡمَدِينَةِ رَجُلٞ يَسۡعَىٰ قَالَ يَٰقَوۡمِ ٱتَّبِعُواْ ٱلۡمُرۡسَلِينَ

"Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi ve şöyle dedi: "Ey kavmim! Bu elçilere uyun."[441]

Yâsîn sûresinde tevhid, nübüvvet ve ahiret konuları, tabiatın mükemmel işleyişi deliller getirilerek anlatılmaktadır. Bununla beraber iman-küfür mücadelesi geçmiş kavimlerden örneklerle anlatılmaktadır.[442] Sûrenin bu kısmında ise tevhid dininin temsilcilerinin geldiği bir şehirden bahsedilmektedir. Bu yerleşim yerine önce iki tebliğci gelmiş daha sonra bir kişi daha gelmiştir. Bu kişiler Hz. İsâ'nın havarileri olan Yuhannâ, Pavlus ve Petrus'dur. Ancak şehir halkı tebliğ edilen şeyleri dinlememiş hatta kendilerine uğursuzluğun geldiğini iddia ederek işkenceyle tehdit etmişlerdir. Tüm bunlar yaşanırken şehrin diğer tarafından iman eden bir zât kavminin bu tebliğcilere uymasını istemiş ancak kavmi bu isteğini reddederek bu kişiyi öldürmüştür. İmana gelmeyen bu kavim en sonunda korkunç bir sesle helâk olmuştur.[443]

[439] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 2/346; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 17/130; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 3/515; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 2/720; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 21/462; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 15/316.
[440] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 21/45-46; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/32; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 26/335; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṯûr,* 7/90.
[441] Yâsîn 36/20.
[442] Bekir Topaloğlu, "Yâsîn Suresi" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/340.
[443] Yâsîn 36/13-28.

Müfessirler âyette şehrin diğer ucundan koşarak gelen bu mü'min şahsın Habîb en-Neccâr olduğunu ifade etmişlerdir.[444] Adı Habîb b. Mûsâ, Habîb b. İsrâil veya Habîb b. Mer'î olarak rivâyet edilmişse de tefsir eserlerinde Habîb en-Neccâr olarak anılmıştır. İpekçi veya ayakkabıcı olduğu için Neccar (dülger) lakabını almıştır. Kazancının yarısını ailesine ayırdığı ve yarısını da tasadduk ettiği, cüzzam hastalından dolayı insanlardan uzak bir yerde yaşadığı, Hz. İsâ'nın havarilerinin tebliğlerini kabul edip halka tavsiye ettiği için taşlanarak, ezilerek ya da organları kesilerek öldürüldüğü, kesilmiş başını ise eline alıp yürüdüğü rivâyet edilmektedir.[445]

Yâsîn Sûresi 77. Âyet

أَوَ لَمۡ يَرَ ٱلۡإِنسَٰنُ أَنَّا خَلَقۡنَٰهُ مِن نُّطۡفَةٖ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٞ مُّبِينٞ

"İnsan, bizim, kendisini az bir sudan (meniden) yarattığımızı görmedi mi ki, kalkmış apaçık bir düşman kesilmiştir."[446]

Âyet-i kerîme "insan" cins ismiyle mübhem bırakılan şahıs, genel kanaate göre müşriklerden Ümeyye b. Halef'dir. Bu görüşte olanların eserlerine aldıkları rivâyete göre Ümeyye b. Halef çürümekte olan kemikleri almış eliyle ufalamış ve havaya savurmuştur. Daha sonra Hz. Peygamber'e alaycı bir tavırla; *"Bu çürüdükten sonra mı kim diriltecek?"* diye sormuş ve Hz. Peygamber'in *"Allah diriltecek seni de cehenneme sokacak"* diye cevap vermesi üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[447]

Sâffât Sûresi 101. Âyet

فَبَشَّرۡنَٰهُ بِغُلَٰمٍ حَلِيمٖ

"Biz de ona uysal bir oğul müjdeledik"[448] âyetinde mübhem olarak geçen غُلَامٍ cins ismiyle Hz. İbrahim'e iki oğlundan hangisinin müjdelendiği hususunda İslam alimleri ihtilaf etmişlerdir. Aslında bu ihtilaf Hz. İbrâhim'in kurban edilmesi emredilen çocuğun

[444] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 20/504; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/120; *Saʿlebî, el-Keşf ve'l-beyân,* 22/266; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/450; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/10; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/418.
[445] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 20/504.
[446] Yâsîn 36/77.
[447] Taberî, Câmiu'l-beyân, 20/554; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/132; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 22/310; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/23; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 26/307; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/436.
[448] Sâffât 37/101.

iki çocuktan hangisi olduğu ile alakalı bir durumdur. Çünkü bir sonraki âyette bu çocuğun kurban edilmesi anlatılmaktadır:

"Çocuk kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince İbrahim ona, "Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm. Düşün bakalım, ne dersin?" dedi. O da, "Babacığım, emrolunduğun şeyi yap. İnşaallah beni sabredenlerden bulacaksın" dedi."[449]

İlk dönem müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân, Taberî ve Semerkandî gibi ilk dönem müfessirler kurban edilmesi emri verilen bu çocuğun Hz. İshâk olduğunu ifade etmişlerdir.[450] Râzî, Beyzâvî, İbn Kesîr, İbn Âşûr ve Elmalılı kurban edilmesi emredilen bu şahsın Hz. İsmâil olduğunu ifade etmişlerdir.[451] Müfessirlerin çoğunluğu ise her iki görüşe ait ilgili rivâyetleri eserlerinde alarak herhangi bir tercihte bulunmamışlardır.[452]

Kurban edilme emri verilenin kişinin Hz. İshâk olduğunu ifade edenlerin delilleri şunlardır:

a) Sahâbeden Ömer b. el-Hattâb, Alî b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abdulmuttalib ve onun oğlu Abdullah b. Abbas, tâbiînden Kâ'b el-Ahbâr, Saîd b. Cübeyr, Katâde b. Diâme, Mesrûk b. Ecda', İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, İbn Şihâb ez-Zührî ve Süddî kurban edilme emri verilen bu kimsenin Hz. İshâk olduğun rivâyet etmişlerdir. Bununla beraber Ehl-i kitabın da bu kanaatte olduğunu ifade etmişlerdir.[453]

b) Hz. İshâk olduğunu ifade edenlere göre; Allahu Teâlâ 101. âyette Hz. İbrâhim'e uysal bir evlat müjdeleyeceğini bildiriyor. Yine 102. âyette ismi zikredilmeyen bu çocuğu kurban etmesini emrediyor. Kurban kıssası anlatıldıktan sonra 112. âyette *"İyi insanlardan (seçilmiş) bir peygamber olarak ona İshak'ı müjdeledik.*" buyruğuyla kurban edilecek çocuğun ayrıca peygamber olduğu müjdelenmektedir. Yine Hûd Sûresindeki

---

[449] es-Sâffât 37/102.
[450] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 3/614; Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 21/72; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṣ* 3/147; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* 3/547.
[451] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 26/347; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 5/15; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 7/23; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 23/149; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 6/452.
[452] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 22/366-393; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* 5/60; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/36; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/480-481; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/99-101; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menṯûr,* 7/100-103.
[453] Taberî, *Câmiu'l-beyân.* 21/72; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṣ,* 3/147; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 22/367; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/36; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/480; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* 3/547; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 26/346; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/99; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 7/23.

"İbrahim'in karısı ayakta idi. (Bu sözleri duyunca) güldü. Ona da İshak'ı müjdeledik; İshak'ın arkasından da (torunu) Yakûb'u."[454] âyeti Kur'ân'da Hz. İshâk'tan başka müjdelenen bir kimsenin olmadığını göstermektedir.[455]

c) Sâffât Sûresinde Hz. İbrâhim'e uysal bir evlat müjdeleyeceğini bildiren âyetten hemen önce *"Ben Rabbime (O'nun emrettiği yere) gideceğim. O, bana yol gösterecektir. Ey Rabbim! Bana salihlerden olacak bir çocuk bağışla."*[456] âyetlerinde Hz. İbrâhim'in kavminden ayrıldığı ve Allahu Teâlâ'dan bir çocuk istediğinde bulunduğu haber verilmektedir. Allahu Teâlâ Hz. İbrâhim'in bu istediğine Meryem sûresindeki *"İbrahim, onları da onların taptıklarını da terk edince, ona İshak ile Yakub'u bağışladık ve her birini peygamber yaptık."*[457] âyeti ile cevap vermiştir.[458]

d) Müfessirlerin aktardığı bir rivâyete göre; Abdullah b. Mes'ûd'un yanında bulunan bir kişi kendi soyunu överek *"Ben falanca şerefli kimselerin torunuyum"* demesi üzerine Abdullah b. Mes'ûd *"Soyca şerefli atalara sahip olan kimse Halîlullah olan İbrahim'in oğlu, Zebihullah olan İshak'ın oğlu, Yakub'un oğlu Yûsuf'tur"* demiştir.[459] Kurbanlığın Hz. İshâk olduğunu ifade edenler bu rivâyette geçen Zebihullah lakabını delil gösterirler.

e) Müfessirlerin Said b. Cübeyr'den naklettikleri bir rivâyete göre; Hz. İbrahim rüyasında Hz. İshâk'ı boğazladığını görmüş ve bunu gerçekleştirmek için Mina'ya doğru yol almıştır. Bir aylık mesafeyi (Şam'dan Hicaz'a) tek bir sabah vaktinde bitirmişler ve Mina'ya ulaşmışlardır. Allah İshâk'ı kurtarıp bir koç gönderince onu kurban etmişler ve tekrar bir aylık mesafeyi bir sabah vaktinde katederek geri dönmüşlerdir. Bu yolculukta dağlar ve yollar katılıp dürülmüş ve bu sayede gidecekleri yere çabucak ulaşmışlardır.[460] Kurtubî bu rivâyetin kurbanlığın Hz. İshâk olduğunu iddia edenlerin delilleri arasındaki en kuvvetli rivayet olduğunu eserinde belirtmiştir.[461]

Kurban edilme emri verilenin kişinin Hz. İsmâil olduğunu ifade edenlerin delilleri ise şunlardır:

---

[454] Hûd 11/71.
[455] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/74; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 22/382; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 4/36.
[456] es-Sâffât 37/99-100.
[457] Meryem 19/49.
[458] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/101.
[459] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 22/370; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,*15/99.
[460] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 22/373; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/547; *Kurtubî, el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/100.
[461] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/100.

a) Sâffât Sûresi 101. âyette *"Biz de ona uysal bir oğul müjdeledik.*" âyetinden sonra rüyada bu evladın kurban edilişi haber verilmekte ve en sonunda fidye bir kurbanlık ile bu çocuğun kurtarıldığını ifade edilmektedir. Bu kıssa bittikten sonra Hz. İbrâhîm'e 112. âyette *"Biz onu salihlerden bir peygamber olarak İshak ile de müjdeledik"* haberiyle de ayrıca Hz. İshâk'ı müjdelenmektedir. Kurbanlığın Hz. İsmâil olduğunu söyleyenler aynı çocuğun Hz. İbrâhîm'e tekrar müjdelenemeyeceğini belirterek uysal bir evlat olarak müjdelenen ve kurban edilen bu çocuğun Hz. İsmâil olduğunu ifade ederler.[462]

Ayrıca İbn Âşûr Hz. İbrâhîm'in 100. âyette رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ *"Rabbim! Bana iyilerden olacak bir evlât ver!" diye dua ettikten sonra* فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ *"Biz de ona uysal bir oğul müjdeledik.*" âyetinin atıf harfi olan takibiye fa'sı ile geldiğini yani Allahu Teâlâ'nın duaya hemen icabet ettiğini, Hz. İshâk'ın müjdelendiği 112. âyet olan وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحٰقَ نَبِياً مِنَ الصَّالِحِينَ *"Biz onu salihlerden bir peygamber olarak İshak ile de müjdeledik"* âyetinin ise atıf harfi olan muğayyarat vav'ı ile bir kıssanın başka bir kıssaya atfedildiğini belirterek farklı olaylar olduğunu ifade etmiştir.[463]

b) Kurbanlığın Hz. İsmâil olduğunu ifade edenlerin Kur'ân'dan getirdikleri bir başka delile göre; Allahu Teâlâ Hûd Sûresi 71. âyette *"Ona İshak'ı, İshak'ın ardından da Ya'kūb'u müjdeledik."* buyurmaktadır. Allahu Teâlâ İshâk'ın ardından Yâkub'u müjdelemişken ayrıca Hz. Yâkub henüz dünyaya gelmeden Hz. İshâk'ın kurban edilmesini emretmesi mümkün olmaz. Eğer Hz. Ya'kūb dünyaya geldikten sonra Hz. İshâk'ın kurban edilme emri verildi diye kabul edilirse bu sefer *"Çocuk kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince İbrahim ona, "Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm."*[464] âyetine ters düşmüş olur. Çünkü bu emir Hz. İshâk çocuk yaştayken verilmiştir.[465]

c) Hz. Peygamber'den gelen kurban edilecek çocuğun Hz. İsmâil olduğuna dair rivâyetleri delil göstermişlerdir. Bu rivâyetlerden biri de "Ben iki kurbanlığın oğluyum" buyurmasıdır. İki kurbanlıktan kastedilen birisi babası Abdullah, diğeri ise atası Hz. İsmâil'dir. Dedesi Abdulmuttalib zemzem kuyusunun kazılmasını emrettiğinde eğer Allah bu işi kendisine nasip ederse evlatlarından birini kurban edeceğini adamış, sonunda

---

[462] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 22/283; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/36; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẕîm,* 7/29.
[463] İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* 23/149.
[464] es-Sâffât 37/102.
[465] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz* 4/480; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 26/347

kura çocuklarından Abdullah'a çıkmıştı. Ancak Abdullah'ın dayıları kurbanlık yerine fidye vermeyi teklif etmiş ve yüz deve kurban edilmiştir.[466] Başka bir rivâyette ise Hz. Peygamber'e bir kişi "Ey iki kurbanlığın oğlu" diye hitap etmiş ve Efendimiz tebessüm etmiştir. Daha sonra iki kurbanlık hakkında sorulduğunda birinin babası Abdullah olduğunu diğerinin de Hz. İsmâil olduğunu haber etmiştir.[467]

c) Ka'b el-Kurazi'den naklettikleri bir rivâyete göre; Ömer İbn Abdülaziz'in halife olduğu dönemde bu mesele halifeye sorulmuş ancak Ömer İbn Abdülaziz bu konu hakkında hiç düşünmediğini belirterek o dönemde Yahudi iken Müslüman olup İslamda ihlaslı ve samimi olan birisinden bu konu hakkında neler düşündüğünü istemiştir. Çünkü bu kişinin Yahudi alimlerinden olduğuna inanırmış. Bu zâta kurban edilen kişinin kim olduğu sorulduğunda Hz. İsmâil cevabını vermiş, ancak Hz. İsmâil'in Arapların atası olması hasebiyle Yahudilerin bu durumu kabullenemediği ve hasetlerinden dolayı bu kurbanın kendi ataları olduğuna inandıkları Hz. İshâk'a bağladıklarını ifade etmiştir.[468]

d) Kurban edilmesi emredilen kişinin Hz. İsmâil olduğunu söyleyenler Allah-u Teâlâ'nın Hz. İshâk'ı değil de Hz. İsmâil'i sabır ile nitelemesini örnek göstermektedirler. Enbiya Sûresi 85. âyette *"İsmâil'i, İdrîs'i ve Zülkifl'i de yâdet. Hepsi de sabreden kimselerdendi"* ifadesiyle boğazlanmaya karşı gösterdiği metanet vurgulanmaktadır. Ayrıca Meryem Sûresi 54. âyette *"Kitap'ta İsmail'i de an. Şüphesiz o, sözünde duran bir kimse idi. Bir resûl, bir nebî idi"* ifadesiyle babasına emrolunduğu şeyi yapmasını söylemiş ve sözünde durup sabretmiştir.[469]

e) Müfessirler ayrıca kurban edilme kıssasının Mekke'de gerçekleştiğini Mekke'de yerleşen kişinin de Hz. İsmâil olduğunu ifade ederek kurbanlığın Hz. İsmâil olduğunu söylemişlerdir. Kurban kıssasının Mina'da gerçekleştiğine inanan Araplar bunu Hz. İbrâhîm'in ve Hz. İsmâil'in bir sünneti olarak hac esnasında yerine getirmektedir. Müfessirlerin el-Esmaî'den aldıkları şu rivâyette bu durumun benzeridir; el-Esmaî *Ebu* Amr b. el-Ala'ya boğazlanması emredilen kişi hakkında sormuş ve *El-Esmaî! Aklın*

[466] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 3/147; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/15.
[467] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 7/20.
[468] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 22/385; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 4/36; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 26/34; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 7/29;
[469] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/101.

başında değil mi? İshâk Mekke'ye ne zaman geldi? Mekke'de olan İsmâil'di. Babası ile Beyt'i inşa eden de odur. Kurban kesim yeri de Mekke'dedir" cevabını almıştır. [470]

Görüldüğü üzere her iki görüşün kendilerine has delilleri bulunmaktadır. Bu sebepten ötürü müfessirlerin çoğu herhangi bir tercihte bulunmamıştır. İlk dönem müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân ve Taberî kurbanlığın Hz. İshâk olduğunu kesin bir şekilde ifade etmişlerdir. Ancak Mukâtil b. Süleymân Sâffât sûresinin girizgâhında bu âyetler hakkında konunun özeti mahiyetinde "İsmâil'in sabrına karşılık fidye verilmesi ve İshâk'ın müjdelenmesi" şeklinde bir özet sunarak kurbanlığın Hz. İsmâil olduğunu girizgâhta belirtmiştir.[471] Buna rağmen 101. âyete gelindiğinde fidye verilen kurbanlığın İshâk olduğunu ifade etmiştir.[472]

Kurbanlığın Hz. İsmâil olduğunu ifade eden Râzî ve İbn Kesîr gibi müfessirler her iki görüşe ait delilleri eserlerinde toplamışlar ve bunları değerlendirmişlerdir. İbn Kesîr eserinde kurbanlığın İshâk olduğuna dair birçok rivâyetin Kâ'b el-Ahbâr'dan rivâyet edildiğini, rivâyet edenlerin arasında Taberî ve İbn İshâk gibi kimselerin olduğunu ifade etmiştir. Bu konuyu değerlendiren İbn Kesîr, Kâ'b el-Ahbâr'ın Hz. Ömer döneminde Müslüman olduğunu ve isrâiliyattan çeşitli rivâyetlerde bulunduğunu aktarmış ve Hz. Ömer'in de zaman zaman Kâ'b el-Ahbâr'ı dinlediği ifade etmiştir. Ayrıca insanların Hz. Ömer'i böyle görünce aynı şeyi kendilerinin de yaptığını ve yanlışına doğrusuna bakmaksızın Kâ'b'dan rivâyette bulunduklarını belirtmişlerdir. İbn Kesîr, bu ümmetin Kâ'b el-Ahbâr'dan gelen hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını belirterek Hz. İshâk'a dair bu rivâyetlerin temelinde problem olduğunu ifade etmiştir.[473] Yine aynı şekilde kurbanlığın İshâk olduğuna dair rivâyette iki tane zayıf ravinin bulunduğunu bu ravilerden birinin de metruk olduğunu ifade etmiştir.[474]

Begavî, İbn Abbas'dan rivâyetle Hz. Peygamber'den gelen kurbanlığın hem Hz. İsmâil hem de Hz. İshâk olduğuna dair iki farklı rivâyetin bulunduğunu ifade etmiştir.[475] Ancak İbn Kesîr, İbn Abbas'ın kurbanlığın İshâk olduğuna dair herhangi bir rivâyetinin bulunmadığını, böyle bir rivâyetin bulunması durumunda bunun tartışmasız kabul

[470] Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 4/36; *Kurtubî, el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/100.
[471] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 3/599.
[472] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 614.
[473] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 7/28.
[474] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 7/29.
[475] Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 4/36.

edileceğini ifade ederek kurbanlığın İsmâil olduğuna dair gelen haberlerin daha kat'î ve sahih olduğunu ifade etmiştir.[476]

Kur'ân âyetlerinden bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde Hz. İbrâhîm'in Sâffât Sûresi 100. âyette رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ *"Ey Rabbim! Bana salihlerden olacak bir çocuk bağışla"* diye dua etmesi Hz. İbrâhîm'in daha önce hiç çocuğunun olmadığını ya da olmuşsa da bu çocuğun salihlerden olmadığını gösterir ki Hz. İbrâhîm'in çocuklarının her ikisi de Kur'ân-ı Kerîm'de övgüyle bahsedilmiş ve peygamberlik şerefine nail olmuş kimselerdir.[477] Bu durumda geriye kalan tek seçenek Hz. İbrâhîm'in bu duayı yaptığında daha önce hiç çocuğunun olmadığıdır. Bu duadan hemen sonraki 101 ve 102. âyetlerde kurban edilme kıssası anlatıldığı için, ilk doğan bu çocuk aynı zamanda kurban edilme emri verilen çocuktur. Hz. İbrâhîm'in Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği bu nimetlere bir şükür ifadesi olan *"Hamd, iyice yaşlanmış iken bana İsmail'i ve İshak'ı veren Allah'a mahsustur. Şüphesiz Rabbim duayı işitendir"*[478] âyeti ile anlatılmaktadır. Gerek bu âyette gerekse Hz. İsmâil ve Hz. İshâk kardeşlerin beraberce zikredildiği diğer tüm âyetlerde[479] Hz. İsmâil'in adının Hz. İshâk'tan önce yazılmış olması dikkat çeken bir husus olmuştur. Bu durum Hz. İsmâil'in ilk doğan çocuk yani kurban edilecek çocuk olduğuna dair önemli bir detay olarak karşımızda durmaktadır.[480]

---

[476] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 7/29.

[477] Bu âyetler el-En'âm 6/86 وَإِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطاً ۚ وَكُلاًّ فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ ۙ *"İsmâil, Elyesa', Yûnus ve Lût'u da (hidayete erdirdik). Hepsini âlemlere üstün kıldık."*; Meryem 19/54 وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمٰعِيلَ ۚ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولاً نَبِياً *"Bu kitapta İsmâil'i de okuyup an. O gerçekten sözüne sadıktı; elçi-peygamberdi."*; el-Enbiyâ 21/72 وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً ۖ وَكُلاًّ جَعَلْنَا صَالِحِينَ *"İbrâhim'e İshak'ı ve fazladan bir armağan olarak Ya'kūb'u lutfettik; her birinin sâlih insan olmasını sağladık"*; el-Ankebût 29/27 وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا ۖ وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ *"Ona İshak ve Ya'kūb'u bağışladık, soyundan gelenlere peygamberlik ve kitap verdik. Ona bu dünyada mükâfatını verdik; o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır."*

[478] İbrâhîm 14/39.

[479] Bu âyetler; el-Bakara 2/136 قُولُوا آمَنَّا بِاللهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ وَإِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ *"Deyin ki: "Biz Allah'a, bize indirilene (Kur'an'a), İbrahim, İsmail, İshak, Ya'kūb ve Yakuboğullarına indirilene, Mûsâ ve İsa'ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rab'lerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz."*; Âl-i İmran 3/84 قُلْ آمَنَّا بِاللهِ وَمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ عَلَى إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ وَإِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ *"De ki: "Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ, Îsâ ve bütün peygamberlere rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onlar arasında ayırım yapmayız ve biz O'na teslim olmuşuzdur."* en-Nîsa 4/136 إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ ۚ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ وَإِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسٰى وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهٰرُونَ وَسُلَيْمٰنَ ۚ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُوراً *"Biz Nûh'a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik ve İbrâhim'e, İsmâil'e, İshak'a, Ya'kūb'a, torunlara, Îsâ'ya, Eyyûb'a, Yûnus'a, Hârûn'a ve Süleyman'a vahyettik. Dâvûd'a da Zebûr'u verdik."*

[480] Necdet Ünal, "Kur'an'ı Kerim'e Göre Hz. ibrahim'in Kurban Etmek İstediği Oğlu Meselesi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (Haziran 2017), 968.

Kurban kıssasının anlatıldığı Sâffât sûresinde kurban kıssasından sonra Hz. İshâk müjdelenmekte ve devamındaki وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَٰقَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِ مُبِينٌ *"Onu da İshak'ı da uğurlu kıldık. Her ikisinin neslinde iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlar da vardı, kendine apaçık zulmedenler de"*[481] ayetinde وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَٰقَ *"Onu da İshak'ı da uğurlu kıldık"* ifadesindeki "ه" (ona) zamirinin Hz. İsmâil'e raci olması daha uygun düşmektedir. Yine aynı âyet içerisindeki وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا "*Her ikisinin neslinde"* ifadesindeki "هما" ikil zamirinin Hz. İsmâil ile Hz. İshâk'a râci olması daha münasiptir. Dolayısıyla halim sıfatıyla müjdelenen ve kurban edilme emri verilen bu çocuğun Hz. İshak olmadığı daha belirgin hale gelmiş olur.[482] Tüm bu değerlendirmelerden hareketle kurbanlığın Hz. İsmâil olduğunu ifade etmek daha yerinde olacaktır.

Mü'min Sûresi 28. Âyet

وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ ءَالِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَٰنَهُۥٓ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَن يَقُولَ رَبِّيَ ٱللَّهُ وَقَدْ جَآءَكُم بِٱلْبَيِّنَٰتِ مِن رَّبِّكُمْ وَإِن يَكُ كَٰذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُۥ وَإِن يَكُ صَادِقًا يُصِبْكُم بَعْضُ ٱلَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّاب

"Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan mü'min bir adam şöyle dedi: "Rabbim Allah'tır, dediği için bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirdi. Eğer yalancı ise, yalanı kendi aleyhinedir. Eğer doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir. Şüphesiz Allah, aşırı giden, yalancılık eden kimseyi doğru yola eriştirmez."[483]

Mekkî bir sûre olan mü'min sûresi adını bu âyette bahsi geçen mü'min kimseden almıştır. Sûrenin muhtevası samimiyetle İslama bağlanmak ve ona direnmemek üzere kuruludur. İki bölümden oluşan sûrenin ilk bölümünde Hz. Nuh'un kavmi ile mücadelesinin sonunda İslama direnenlerin helâk oluşundan, iyilerin ise rahmete erdiğinden bahsedilmektedir. İkinci bölümünde ise Hz. Mûsâ ile Firavun'un mücadelesinden bahsedilmiş, Firavun'un hanesinden mü'min bir kimsenin tevhide çağıran hikmetli sözleri aktarılmış fakat sözleri kabul etmediği için Firavun'un ve beraberindekilerin azaba uğradığından bahsedilmiştir.[484]

---

[481] es-Sâffât 39/113.
[482] Necdet Ünal, "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hz. İbrahim'in Kurban Etmek İstediği Oğlu Meselesi", 970.
[483] el-Mü'min 40/28.
[484] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mü'min Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/558.

Sûreye adını veren Hz. Mûsâ'nın yanında yer alan bu mü'min kimse âyette mübhem bırakılmış, sadece Firavun'un ailesinden olduğu belirtilmiştir. Müfessirler mübhem olan bu şahıs hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunlar birkaç başlık altında şöyle özetlenebilir:

a) İbn Abbas'tan rivâyetle, ulemadan birçoğuna göre bu şahsın adı Hurbil'dir. Ancak bu rivâyette ismi haricinde herhangi bir bilgi verilmemiştir. İsmi ile ilgili diğer rivâyetlerin arasında Şem'an ve Habib ismi de çokça zikredilmiştir.[485]

b) Bu kimse zahiren Firavun'un ailesinden gibi görünen ancak İsrâiloğulları'ndan bir kimsedir. Soyunu ve imanını gizlemiştir. Firavun'un Hz. Mûsâ'yı öldürmek istediğini duyunca Firavun'a karşı çıkmıştır.[486]

c) Müfessirlerden birçoğu Firavun'un yakın akrabalarından yüksek mertebeli iman ehli bir kimse olduğunu ifade etmişlerdir.[487] Bazı müfessirler buna ek olarak o dönemin güvenlik teşkilatının başında olan, Firavun'un yokluğunda onun yerine hareket edebilme yetkisine sahip bir kimse olduğunu söylemiştir.[488]

d) Bazı müfessirler bu mü'min şahsın Kasas sûresinde geçen *"Şehrin öbür ucundan koşarak bir adam geldi. "Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için aralarında senin durumunu görüşüyorlar.."* diye haber getiren kimse ile aynı kişi olduklarını ifade etmişlerdir. Buna gerekçe olarak Kasas sûresindeki bu mü'min şahıs ile Firavun'un eşinden başka o aileden iman eden kimsenin olmadığını belirterek aynı kişi olduklarını ifade etmişledir.[489]

İbn Atıyye, Zemahşerî ve Fahreddin Râzî, imanını gizleyen bu kimsenin Hz. Mûsâ'nın soyundan olamayacağını ifade etmişlerdir. Bunu delillendirmek için Kur'ân-ı Kerîm'de ءالِ kelimesinin bizzat aşiret, kabile manasında kullanıldığını belirtmişlerdir. Firavun'un yanında İsrâiloğulları'ndan birinin çıkıp Hz. Mûsâ'yı savunması ve sözünü dinletmesi gerçekleşebilecek bir durum değildir. Buna ancak Firavun'un bizzat kendi

[485] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/204; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 23/199; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/110; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/162.
[486] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳātil,* 3/711; Maturidî, *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân,* 9/22; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẕîm,* 7/127.
[487] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 23/198; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/110; *İbn Atıyye, el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/556; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/162; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 27/509.
[488] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 27/509.
[489] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/307; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẕîm,* 7/127.

ailesinden nüfuz sahibi bir kimse cesaret edebilir. [490] İmanını gizleyen bu kişinin soyunu da gizlemiş olacağı düşünülebilir. Ancak âyette imanını gizlediği belirtilmiş ve soyu hakkında *"Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan mü'min bir adam.."* şeklinde açık bir ifade kullanılmıştır. Bu durumda bizzat Firavun'un ailesinden olması âyetin zahirine daha uygun düşmektedir.

İmanını gizleyen bu kişinin bizzat Firavun'un ailesinden olduğunu ifade eden müfessirlerden bazıları ayrıca bu şahsın Kasas sûresinde Hz. Mûsâ'ya şehri terk etmesini öğütleyen kişi olduğuna dair rivâyeti de zikretmişlerdir.[491] Bu görüş tercih edilirse bu şahsın adının Şem'an olması daha uygun olacaktır. Çünkü Kasas geçen bu âyetteki rivâyetlerde bu şahsın adı Şem'an olarak geçmektedir.

Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde imanını gizleyen bu şahsın Firavun'un ailesinden olması kesin görünmektedir. Bununla beraber Firavun'un ailesinden imanını gizleyen bu kişi ile Kasas sûresinde Hz. Mûsâ'ya şehri terk etmesini söyleyen kişinin aynı kişiler olması güçlü bir ihtimal olarak karşımızda durmaktadır.

Zuhruf Sûresi 31. Âyet

وَقَالُواْ لَوۡلَا نُزِّلَ هَٰذَا ٱلۡقُرۡءَانُ عَلَىٰ رَجُلٖ مِّنَ ٱلۡقَرۡيَتَيۡنِ عَظِيمٖ

"Bu Kur'an, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!' dediler."[492]

Âyet-i kerîmede رجل cins ismi ile kâfirlerin ifadesiyle o dönemin ileri gelen iki kimseden biri kastedilmektedir. Rivâyetlerin geneline bakıldığında bu iki kişiden biri Velid b. Muğîre diğeri ise Tâif'li Urve b. Mesud es-Sekafî'dir. İki şehirden kastedilen ise biri Mekke diğeri Tâîf'dir.[493]

Necm Sûresi 33. Âyet

أَفَرَءَيۡتَ ٱلَّذِي تَوَلَّىٰ وَأَعۡطَىٰ قَلِيلٗا وَأَكۡدَىٰٓ

[490] İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz,* 4/556; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/162; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 27/509.
[491] Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 23/198; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 15/307; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm,* 7/127.
[492] ez-Zuhruf 43/31.
[493] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 21/593; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ,* 3/256; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 23/428-431; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 27/630; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl,* 3/271; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/41.

"Şimdi yüz çevireni; pek az verip de kaskatı cimrileşeni gördün mü?"[494]

Müfessirlerin genel kanaatine göre âyet-i kerîmede ٱلَّذِي ism-i mevsûlü ile işaret edilen şahıs Velîd b. Mugīre'dir.[495] Rivâyete göre Velid b. Mugīre Allah'ın azabından korktuğu için Hz. Peygamber'e tabi olduğunu açıklayarak Müslüman olmuş haliyle bu durum müşriklerin hoşuna gitmemiştir. Mekkelileri ve yüksek mertebedeki kişileri bırakıp sapkınların yoluna döndüğüne dair sürekli itap edilmekteydi. Velid'in Müslüman olmasını içine sindiremeyenlerden biri onun yanına giderek belli bir miktar servete karşılık ahiretteki azabı yükleneceğini bildirmiş ve Velid'den şirk inancına geri dönmesini teklif etmiştir. Bu teklifi cazip gören Velîd bunu kabul etmiş fakat belirlenen malın tamamını ödememiştir. Bu davranışı üzerine hem İslamdan yüz çevirmesini hem de kendince ahiret azabını hafifletecek malda cimrilik yapmasını kınamak üzere bu âyet-i kerîme nâzil olmuştur.[496]

İbn Atıyye'nin ve Râzî'nin eserlerine aldıkları rivâyetlerde Velîd b. Mugīre'nin Hz. Peygamber'in ve Hz. Ebûbekir'in meclislerinde bulunduğundan, onların sözlerini dinlediğinden bahsedilmiştir. Rivâyetlerde ayrıca Hz. Peygamber'in Velîd b. Mugīre'nin Müslüman olmasını arzulamasından bahsedilmiş fakat Müslüman oluşundan bahsedilmemiştir.[497] Bu durumda Velîd b. Mugīre'nin Müslüman olduğu veya Müslümanlığa meylettiği ancak kibrinden ve ayıplanmaktan korktuğundan dolayı şirk inancından vazgeçemediği görülmektedir.

Kamer Sûresi 29. Âyet

فَنَادَوۡاْ صَاحِبَهُمۡ فَتَعَاطَىٰ فَعَقَرَ

"Derken, (kavmin en azgını olan) arkadaşlarını çağırdılar. O da işe koyuldu ve deveyi kesti."[498]

Kamer sûresi Mekke'de nâzil olan ilk sûrelerdendir. İlk âyetinde ayın ikiye bölünmesinden bahsettiği için bu ismi almıştır. Sûrenin üç bölümden oluşmaktadır. İlk

[494] en-Necm 53/33.
[495] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 22/541; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/312; Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 5/205; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 29/272; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 17/111; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 5/161.
[496] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 22/541; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* 4/312; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân,* 17/111; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* 5/161.
[497] İbn Atıyye, el-Muḥarrerü'l-vecîz, , *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 5/205; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 29/272.
[498] el-Kamer 54/29.

bölümde kıyamet hallerinden, ikinci bölümde önceki kavimlerin peygamberlerini yalanlama üzerine uğradıkları azaplardan, üçüncü bölümde ise inkârcılara yönelik uyarılardan bahsedilmektedir.[499]

Yukarıdaki âyet-i kerîme Semûd kavminin peygamberlerini yalanlamalarından, kendilerine imtihan olarak dişi bir deve gönderilmesinden ve mevcut suyu nöbetleşe kullanmalarından bahseden âyetlerden sonra gelmiştir. Allahu Teâlâ Semûd kavmine yalçın bir kayadan çıkarılmış dişi bir deveyi göndermiş ve bu devenin serbestçe dolaşmasını ve insanlar tarafından herhangi bir kötülüğe uğramamasını emrederek onları imtihana tabi tutmuştur.[500] Ancak Semûd kavmi yukarıdaki âyette de geçtiği üzere Allah'ın emrine karşı gelerek deveyi katletmişlerdir.

Müfessirler âyetteki صَاحِبَهُمْ cins ismiyle anılan kişinin, Semûd'un kızıl tenli eşkıyası aynı zamanda Kur'ân'da dokuz çete[501] diye anılan topluluğun lideri olan Kudâr b. Salif olduğunu eserlerinde ifade etmişlerdir.[502]

Rivâyete göre Semûd kavminden bazı kimseler deveyi öldürmesi için öncelikle Kudâr b. Salif'i çağırmışlardır. Kudar'ın devenin ayaklarını kesmesi üzerine diğerleri kılıçlarını kaldırarak deveyi parçalamışlardır. Ardından tehdit edildikleri azabın gelmesi için Hz. Salih'e meydan okumuşlardır. Hz. Salih'in üç gün sonra azabın geleceğini haber vermesi üzerine de onu ve ailesini de öldürmek istemişlerdir. Dördüncü günü sabahında korkunç bir sarsıntı ile helak olmuşlardır.[503]

---

[499] M. Kâmil Yaşaroğlu, "Kamer Sûresi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/276.
[500] Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/317.
[501] en-Neml 27/48.
[502] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 22/592; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş,* 3/374; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* 25/240; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 4/325; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 4/438;
[503] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 22/593; Elmalılı, *Hak Dinî Kur'an Dili,* 7/318-319.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm'in kendine has üslubunda ilahi murad muhatap kitleye iletildikten sonra teferruat sayılabilecek zaman, mekân ve şahıs isimlerine açık bir şekilde yer verilmeyerek çoğunlukla ism-i işâretlerle, ismi-i mevsûllerle ve zamirlerle mübhem bırakılmıştır. Vahyin muhatap kitlesinin ilk temsilcileri olan sahâbe, bu maksadı tam olarak kavradığı için mübhem ifadeleri anlama gayretine girmemişlerdir. Ancak zaman içerisinde gerçekleşen Kur'ân'ı anlama faaliyetleri neticesinde mübhem ifadeler açıklanmaya çalışılmıştır.

Kur'an'daki belirsiz ifadelere muttali olmak isteyen sonraki nesiller, sahâbe dönemindeki dil ve kültürden epey bir uzaklıkta oldukları için medlülleri tayin edemeyen şahıs isimlerini kimi zaman isrâiliyatla kimi zaman akli çıkarımlarla kimi zaman da kendi dönemlerindeki siyasi/mezhebi kaygılarla yorumlamaya çalışmışlardır. Bunun neticesinde mübhemâtın Kur'ân'da bulunmasının asıl hikmeti olan evrenselliğe halel gelmiş ve İslamın ruhuna bağdaşmayan yorumlara sebep olmuştur.

İlk dönem müfessirler başta olmak üzere müfessirlerin mübhem ifadelerle ilgili değerlendirmeleri incelendiğinde mübhemâtın tespitinde kaynak olarak rivâyetleri kullanmışlardır. Bu rivâyetlerin çoğunluğunu ise esbâb-ı nüzûl rivâyetleri oluşturmaktadır. Rivâyetler haricinde kimi zaman Kitâb-ı Mukaddes'e kimi zaman da tarihi verilere kimi zaman da akli çıkarımlara başvurmuşlardır.

Müfessirlerin mübhem şahısların medlülü noktasında yaptıkları değerlendirmelerde çoğu zaman aynı kanaatte oldukları görülmüştür. Bunun en büyük nedenlerinden biri güvenilir râvilerden gelen esbâb-ı nüzûl rivâyetlerini tercih etmeleridir. Rivâyetler hususunda ihtilaf ettikleri durumlarda ise; rivâyetlerin sıhhati noktasında farklı kanaatlerin belirtilmesi, bir müfessirin eserine aldığı rivâyeti diğer müfessirin almaması, birden fazla rivâyetin bulunduğu durumlarda farklı tercihlerin yapılması ya da rivâyetin hiç alınmaması gibi etkenler bulunmaktadır. Rivâyetler haricinde farklı akli çıkarımlarda bulunmaları veya bu akli çıkarımlara yönelten delilleri çürütecek karineler öne sürmeleri ihtilaf ettikleri konular arasında yer almaktadır. Herhangi bir rivâyet ya da karine bulunmayan durumlarda ise görüş belirtmemişlerdir.

Müfessirlerin tamamının aynı görüşte olmasına örnek olarak Âl-i İmrân sûresi 100. âyeti örnek gösterilebilir. Bu âyette geçen *"Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir gruba uyarsanız"* ifadesinde bahsi grubun Yahudilerden ihtiyar Şa's b. Kays ve fitne çıkarmak için beraberinde bulunan kimseler olduğu hususunda müfessirlerin ittifakı bulunmaktadır.

Rivâyetlerin sıhhati noktasında zaman zaman müfessirler farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İbn Kesîr, Sâffât sûresi 101. âyetinde kurbanlığın Hz. İshâk olduğunu bildiren rivâyetleri zayıf bulduğu için Hz. İshak görüşünü makul görmemiştir. Aynı şekilde Bakara sûresi 204. âyette *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider.."* ifadesinde bahsi geçen şahıs, müfessirlerin çoğunluğuna göre Ahnes b. Şerîk'tir. Ancak Fahreddin Râzî, müfessirlerin eserlerine aldıkları rivâyetlere hiç değinmeyerek Ahnes b. Şerîk görüşünü makul bulmamıştır.

Farklı rivâyetlerin bulunduğu durumlara örnek olarak Bakara sûresi 207. âyeti örnek olarak gösterilebilir. Bu âyette geçen *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder.."* ifadesinde müfessirlerin çoğunluğu Recî' vakası hakkında gelen rivâyetleri bırakarak Suheyb b. Sinân'a işaret eden rivâyetleri tercih etmişlerdir.

Müfessirler görüşlerini temellendirmek üzere rivâyetler haricinde bazı akli çıkarımlarda bulunmuşlardır. Neml sûresi 40. âyetinde Fahreddin Râzî, diğer müfessirlerin aksine melikenin tahtını getiren kişinin Hz. Süleyman'ın yardımcılarından ilim ehli bir kişinin değil bizzat Hz. Süleyman'ın kendisi olduğunu birkaç farklı karineyle ifade etmiştir.

Müfessirler farklı rivâyetler veya deliller arasında tercih yapılabilecek bir karine bulamadıkları durumlarda herhangi bir görüş belirtmemişlerdir. Örneğin En'âm sûresi 93. âyetinde müfessirler herhangi bir tercihte bulunmamışlardır.

Çalışmada incelenen tüm âyetlerde şahıslara işaret edilen mübhemâtın medlülleri müfessirlerin değerlendirmeleri doğrultusunda tayin edilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı bu çalışma tespit ve değerlendirme odaklıdır. Bu tespit ve değerlendirmeler güvenilir kaynaklar kullanılarak yapıldığı takdirde mübhemâta dair suiistimallerin azalacağı aşikardır. Ancak sadece şahısların değil diğer mübhemât medlüllerinin de

doğru yöntemlerle tespit edilmesi Kur'ân-ı Kerîm'in daha iyi anlaşılması ve yorumlanması hususunda fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine.* İstanbul: Şule yayınları, 7. Basım, 2015.

Albayrak, Halis. "Mübhemâtü'l-Kur'ân ilmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (Ocak 1991), 155-182.

Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûḥu'l-meʿânî fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm ve's-sebʿi'l-meṯânî.* nşr. Ali Abdilbârî Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâr'ul-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.

Atmaca, Gökhan. "Hz. Ömer ve Muvâfakatları". Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12/21 (Haziran 2010), 43-67.

Aycan, İrfan. "Nadr b. Hâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32/280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Bayram, Abdullah. "Kur'ân İlimlerinin Gelişim Ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman Ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1/40 (Ocak 2018), 72-110.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimü't-tenzîl*. nşr. Abdurrezzak el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâ'i-Turasi'l -Arabi,1420.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullāh b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. nşr. Muhammed Abdurrahman Merʿişî. 5 Cilt Beyrut: Dâru'l-İhya'i-Turasi'l-ʿArabi,1418.

Birışık, Abdülhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Brinner, William m. "İslam Ve Yahudi Geleneğinde Peygamberler ve Peygamberlik". çev. Salih İnci. *Rumeli İslam Araştırma Dergisi* 1/2 (Sonbahar 2018), 147-176.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiʿu's-ṣaḥîḥ*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi.* 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlu.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 29. Basım, 2017.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân.* nşr. Muhammed Sadık Kamehavî. 5 Cilt. Beyrut: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1985.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luġa ve ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye.* nşr. Ahmed 'Abdulgafur 'Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm-i Melayin, 2. Basım, 1399/1979.

Çelebi, İlyas. "Hızır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/406-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Çelik, Ömer. *Tefsir Usûlu ve Târih.* İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.

Deliser, Bilal. "*Ez-Zerkeşî Ve Kur'an İlimlerindeki Yeri.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Deliser, Bilal. "Hicri VIII. Asra Kadar Kur'an İlimleri, el-Burhan'ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Ocak 2016), 1-23.

Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlu.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 25. Basım, 2013.

Döner, Ertuğrul. "İsrâiliyyât Kavramının Oluşum Ve Olgunlaşma Süreci". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Eylül-2015), 1-39.

Ebû Hâtim, Muhammed b. İdrîs. *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm.* nşr. Esad Muhammed Tayyib. 13. Cilt Suudi Arabistan: Mektebet-ü Nizar Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1419.

Efendioğlu, Mehmet. "Suheyb b. Sinân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 37/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Efendioğlu, Mehmet. "Velîd b. Ukbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 43/35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Endelüsî, Ebû Muhammed İbn Atıyye. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-ʿAzîz*. nşr. Abduşşafi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1422.

Ersöz, İsmet. "Ashâb-ı Kehf ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 3/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Erten, Mevlüt. "Mübhematü'l-Kur' An Ve Fırkalar (İdeolojik Tefsir)". *Ekev Akademi Dergisi* 3/1 (Bahar 2001), 65-84.

Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehẕîbü'l-luġa.* nşr. Muhammed İvaz Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 2001.

Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Cedd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 1/90. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 1/130-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Fayda, Mustafa. "İfk Hadisesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2*1/507-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Güneş, Hüseyin. "Sakif Şairleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 6/11 (Ocak 2015), 189 – 200.

Harman, Ömer Faruk. "Bel'âm b. Bâurâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 5/389-390. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Harman, Ömer Faruk. "Mûsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/207-213. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Harman, Ömer Faruk. "Îsâ". Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 22/473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Harman, Ömer Faruk. "Yûşa'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 44/43-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye.* nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dar'ul-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1410/1990.

Işık, Emin. “En’âm Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/169-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Işık, Emin. “Hucurât Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Taḥrîr ve’t-tenvîr.* 30 cilt. Tunus: Dâru’t-tûnûsiyye, 1984.

İbn Fâris, Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyyâ. *Mu‘cemü’l-mekāyîsi’l-luga*. nşr. ʿAbdu’s-Selâm Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979.

İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve’n-nihâye.* nşr. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. B.s., Dar-u Hicre, 1424/2003.

İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü’l-Ḳurʾâni’l-ʿazîm.* nşr. Şemsuddin Muhammed Hüseyn. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-ʿİlmiyye, 1419.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü’l-ʿArab.* 15 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdr, 1414.

İbn Teymiyye, Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdisselâm el-Harrânî. *Muḳaddime fî uṣûli’t-tefsîr.* Beyrut: Dâru’l-Mektebetü’l-Hayat, 1490/1980.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec. *Zâdü’l-mesîr.* nşr. Abdurrezzak el-Mehdi. 4 Cilt. Beyrut: Dar’ul-Kitâbi’l-Arabî, 1422.

İsfahânî, Ebü’l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredât fî ġarîbi’l-Ḳurʾân.* nşr. Safvân Adnân Davedî. Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1412.

Karaman, Hayrettin vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

Karataş, Mustafa. “Sâbit b. Kays b. Şemmâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 35/352-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Kara, Osman. “Kur’ân’daki Mübhem İfadelerin Çeviri Sorunu”. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/1 (Haziran 2018), 257-282.

Kattan, Mennaʿ ibn Halil. *Mebahis fi ulûmü'l-Kur'ân.* Kâhire: Dâru Vehbe, 7. Basım, ts.

Kaya, Remzi. "Kur'ân-ı Kerîm Kıssaları Ve Düşündürdükleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 31-58.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Berdûnî ve İbrahîm Itfeyyiş. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Süheylî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 38/30. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Maturidî , Ebu Mansur Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân.* nşr. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* nşr. Abdukmaksud b. Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, ts.

Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî-Birışık, Abdulhamit. "Mübhemâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Mukâtil , Ebu'l-Hasan b. Süleymân. *Tefsîru Muḳātil b. Süleymân.* nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu't-Tarihu'l-Arabiyye, 1423/2002.

Mustafa, İbrahim vd., *el-Muʿcemü'l-vasît.* Kahire: el-Mektebet'ul-İslamiyye, 1972.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ.* nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī. Beyrut: Dârü'l İhyâi't Türâsi'l Arabî, ts.

Önkal, Ahmet. "Ahnes b. Şerîk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/174-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Önkal, Ahmet. "Müseylimetülkezzâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/130-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Öztürk, Mustafa. "Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmâmiyye Şiası". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/12-13 (Ocak 2001), 437-455.

Öztürk, Mustafa. "Tefsirin İlk Dönemleri ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji– IV Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri.* ed. İlyas Çelebi. 111-147. İstanbul: Ensar Neşriyat.2014

Pazarbaşı, Erdoğan - Görener, İbrahim. "Kur'an İlimlerinin Tarifi Ortaya Çıkışı Ve Gelişmesi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1998), 187-205.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32. Cilt. Beyrut: Dâru'l İhya'i-Turasi'l-Arabi, 3. Basım. 1420.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tıbyân fî ulûmi'l-Kur'an.* Tahrân: Dâru'l-İhsân, 3. Basım, 2003.

Sâlih, Subhî. *Mebâḥiṯ fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân.* Beyrut: Dâru'l-'İlm-i Melayin, 24. Basım 2000.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân ʿan tefsîri'l-Ḳurʾân.* nşr. Hâlid b. Avni el-Anzî vd.. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsir, 1436/2015.

Semerkandî, Ebü'l-Leys Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ es-Semerḳandî.* Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1413/1993.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dar'ul-Fikr. ts.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtḳān fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân.* nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Kâhire: Hey'etul-Mısriyyetil-Amme lil-Kutub, 1394/1974.

Şentürk, Recep. "Kavim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/68-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Şimşek, Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri.* İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 16. Basım. 2018.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân.* nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1420/2000.

Topaloğlu, Bekir. "Tevbe Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 40/585-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Topaloğlu, Bekir. "Yâsîn Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 43/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Tüccar, Zülkifar. "Ümeyye b. Ebi's-Salt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 42/303-305. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Uzun, Tacettin. *Arapça Sarf Nahiv Terimleri Sözlüğü*. Konya: Damla Ofset A.Ş, 1997.

Ünal, Necdet. "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hz. ibrahim'in Kurban Etmek İstediği Oğlu Meselesi". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10/50 (Haziran 2017), 966-974.

Üzüm, İlyas "Kehf Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/188-189. Ankara; TDV Yayınları, 2002.

Üzüm, İlyas "Kevser Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/345-346. Ankara; TDV Yayınları, 2002.

Yaman, Ahmet. "Zıhâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 44/387-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Kasas Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/535-536. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Müddessir Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/363-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Nûr Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mümtehine Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/562. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Meâric Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28/208-209. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Kamer Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 24/276. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mü'min Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/558-559. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yaşar, Hüseyin, *Kur'an'da Mübhem Ayetler (Mübhemâtu'l Kuran).* İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.

Yazıcı, İshak. "Neml Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/553-554. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili.* İstanbul: Yenda Yayın Dağıtım, ts.

Yücetürk, Orhan Seyfi. "Belkıs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 5/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yüksel, Muhammed Bahaeddin. "Mahiyet Ve Muhatap Açısından Mübhemâtu'l-Kur'ân". *Dini Araştırmalar Dergisi*, 11/53 (Ocak-Haziran 2018), 55-57.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn.* 3 Cilt. Kâhire: Mektebet'ül-Vehbe, ts.

Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî. *el-Keşşâf ʿan ḥaḳāʾiḳı ġavâmiżi't-tenzîl.* 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l el-'Arabiyye,1407.

Zerkeşî, Ebu Abdillah Bedruddin Muhammed b. Bahadır. *el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân.* 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l İhya'i-Kutubi'l-Arabî, 1376.

Zürkānî, Muhammed Abdülʿazîm. *Menâhilü'l-ʿirfân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 1990.